

TÖRTÉNETI IRODALOM

SZEGED

Összeállította: Blazovich László (Balia-Nagy Judit, Horváth Ferenc, Kelemen Gábor, Kratochwill Mátyás, Máté Zsolt, Szemerey Anna, Szerdahelyi Péterné és Takács Máté közreműködésével)

A történeti topográfia adattárát készítették: Apró Ferenc, Barta Tibor, Blazovich László, Farkas Csaba, Horváth Ferenc, Kelemen Gábor, Kormányos András, Kratochwill Mátyás, Petrovics István, Szerdahelyi Péterné, T. Knotik Márta, Takács Máté

Kiadta a Magyar Tudományos Akadémia Várostörténeti Albizottsága megbízásából a Csongrád Megyei Honismereti Egyesület, Szeged, 2014. 155 lap + 12 fólión 54 térkép. (Magyar Várostörténeti Atlasz 3./ Hungarian Atlas of Historic Towns No. 3; Sorozatszerkesztők/Series editors: † Kubinyi András, Szende Katalin, Tringli István.)

Amint arról az Előszóban az összeállító — valójában: szerkesztő — Blazovich László tájékoztat: a Nemzetközi Várostörténeti Bizottság (Commission Internationale pour l'Historie des Villes) vállalkozásában 1968-ban indult el az „Európai Városok Történeti Atlasza” projektum. Ehhez jókora késéssel csatlakozott a „Magyar Várostörténeti Atlasz”, melynek első darabjait (Sopron, 2010; Sátoraljaújhely, 2011) követi a második „hullám”: Szeged, Kőszeg, Miskolc, Pécs, Vác és Buda (1686–1848). Ennek első darabja, sorszámozás szerint a 3. kötet: Szeged történeti topográfiája (2014). Ez már — Ferdinand Opll 2012-i javaslata szerint — napjainkig követi a városfejlődést.

Szeged városának mindig is szívügye volt históriájának feltárása s közzététele. Máig jelentős Reizner János négykötetes monográfiája (Szeged története, 1899–1900, vö. Kulinyi Zsigmond: Szeged új kora, 1901), melyhez a kései kutatók — így jelen kiadvány szerzői is — vissza-visszanyúlnak, nem egy helyütt kritikával illetve a nagy előd: a jogvégeztet városi főjegyző, majd könyvtár- és múzeumigazgató eredményeit.

Az ötvenes évektől szépen gyarapodó helytörténeti irodalomban kitüntetett helyet foglalnak el a nagyvárosok monográfiái; ebben úttörő szerepet játszott — Budapest nyomán — a Szeged története és a Debrecen története. Ezen ötkötetes, sokszerzős munkák előkészületei és kiadásai évtizedekig húzódtak.

Az új Szeged történetét, melynek gondolata jó négy évtizeddel ezelőtt vetődött föl, s rövidesen el is kezdődtek munkálatai, főszerkesztőként egy ideig Péter László jegyezte, ám — a városi hivatalosság döntéséből — tőle Kristó Gyula vette át e széleskörű tájékozódást igénylő — az 1. kötet szerkesztését is magában foglaló — munkát, melyben a kötetszerkesztők voltak segítségére: Farkas József, Gaál Endre és Serfőző Lajos. E Szeged története köteteinek sorát (1:1983; 2:1985; 3/1–2: 1991; 4:1994) az időközben bekövetkezett változások nyomán a főszerkesztő kénytelen-kelletlen egy vékony kötetével (Szeged története. Kronológia a kezdetektől 1944-ig, 1992) befejezetlenségében is lezártnak tekintette.

A megszakadni látszó munka fonalát a Kristó-tanítvány mediavista településtörténész Blazovich László vette föl. Az addigi kutatási hozadékot saját — az újabb korokra is kiterjedő — eredményeivel együtt sommázó Szeged rövid története (2005) nyomán új munkatársak bevonásával is megszerkesztette az 1945-től 1990-ig terjedő szűk fél évszázadot átfogó története 5. kötetét (2010) is. Mindkét kötetben fokozottan érvényre juttatta a modern várostörténeti kutatások követelményeit, így pl. a városkép változásaira különös hangsúlyt helyezett.

A középkori településtörténetből induló levéltáros szerkesztő, aki időközben a szegedi jogtörténeti tanszék társprofesszora is lett, nagy figyelmet fordított a városi intézménytörténetre; ez nála az Ofner Stadtrecht-től (Buda város jogkönyve, 2001) a legújabb időkig terjed.

Immáron tehát kész a leltár! Éppen csak valaki — egy 21. századi Kulinyi Zsigmond, aki nem melleleg a Szegedi Napló szerkesztője volt — hiányzik, hogy megírja a mai „Szeged új korát” (1990–2015).

E monográfia-munkálatoknak jelen várostörténeti atlasz mintegy betetőzése, egyszerűsmind előhírnöke is lehetne a valamikor — talán néhány évtized múltán — új szerzői és szerkesztői gárdával, mélyebb és kiterjedtebb kutatások alapján megírandó, immáron harmadik Szeged történetének. Noha ez ma még a jövő zenéje, a Szeged története (1983–2010) nem lényegtelen elemeiben már mostanra meghaladtottá vált (váhatott). Jelen atlaszban jelentős momentumok — pl. Alszeged és Alsóváros elkülönítése, nemkülönben a város középkori országos státuszának megállapítása: a szabad királyi város helyett királyi szabad város titulus (Blazovich László), avagy az 1879-i nagy árvíz után a városföltöltés magasságainak kérdése — új megvilágításba kerültek. Megelőlegezem: az atlasz ezekben és számos más nem lényegtelen kérdésben olyan új eredményeket hozott (hozhatott), melyeknek a közkezen forgó monográfiákat — Reiznert és az újabbat — olvasók és használók éppen az ellentétes leírásairól szerezhetnek csak tudomást. Természetesen nincs ebben semmi különös; jó kutatóknak mindezt ismernie kell.

Szeged várostörténeti atlasza — behajtogatott külső borítóban — két nagy egységet foglal magában. Az első: a szöveges opus maga is három részből áll; ezek: Szeged történeti helyrajza (5–64.), a Történeti topográfiai adattár (65–146.), valamint a Szakirodalom- és rövidítésjegyzék (147–155.). A történeti helyrajz bilingvis: magyar és angol nyelvű, ámbar az angol szövegek kivonatos jellegűek; az adattárban a magyarul nem olvasókat az angol címek tájékoztatják, miként a három részre tagolt (A, B, C) térképek és városábrázolások esetén is. Ezek száma 54-re rúg.

A szöveges helyrajz és az adattár oly szerteágazó, mondhatni enciklopédikus jellegű, hogy mindenre, de még a fontosabb kérdések széles körére is kiterjedő ismertetést és mérlegelést nem tarthatom föladatomnak. Áttekintésük után így is mód nyíltat némely súlyponti kérdések, lett légyenek azok topográfiaiak vagy éppen intézménytörténetiek, korszakokon átívelő bemutatására.

Szeged történeti helyrajza öt tanulmányból áll: A kezdetektől a középkor végéig (Blazovich László); Szeged 16–18. százada (Máté Zsolt); Szeged topográfiája a 19. században (Balia-Nagy Judit); Szeged topográfiája a 20. században (Takács Máté) és A szegedi vár (Horváth Ferenc). Mind az öten dicséretre méltóan oldották meg föladatukat, ami azért is hangsúlyozható, mert nem mindegyikük historikus indíttatású. E szempontból hadd emeljem ki Máté Zsoltot, aki — Balla Antal térképeire (1776/77) is tekintettel — az 1522. évi dézsmajegyzék és török defterek fölhatalásával alapvonalaiban matematikai (informatikai) módszerrel példaadó módon már negyedszázaddal ezelőtt fölvázolta Szeged 16. századi helyrajzát. (Szeged XVI. századi helyrajza. Tanulmányok Csongrád megye történetéből XIV. Szeged, 1989. 5–75.; ism. tölem: Szegedi Műhely 1991/1–4: 141–145. „A Szeged története 2. kötetének szerkesztője — írtam akkor — még vázlatosan sem közölte a Város akkori helyrajzát!”)

Az egymást követő szerzők többnyire jól kapcsolódnak egymáshoz; némi ismétlés és dőcönő itt-ott így is mutatkozik. Nem lehetett pl. a szerkesztő Blazovich László föladata, hogy a két rév — a tápai és a szegedi vár melletti — időben nyilvánvalóan változó átjárhatóságát és jelentőségét illetően közte és a régész Horváth Ferenc közötti ellentmondásokat kiiktassa. Horváth egyéként kitűnő munkát végzett a vármaradványok föltárásában. Ez az 1880-ban elbontott, s ezért 1686 előtt csak gyér forrásanyagban megjelenő objektum ma már csak a régész eszközeivel kutatható. Történeti topográfiailag nagyon is fontos, valóságos viszonyítási pont. Érintőleg más szerzők is foglalkoznak vele; mégis: kapcsolódásuk Horváth Ferenchez és tanulmányához lehetne szervezesebb. Így az olvasóra marad — a térképek és más ábrázolások összevetésével is — a 18. században katonai jelentőségét veszített várnak (váracsnak) és a külső, árokkal s földszáncsal való erősítéseknek (Eugénius árok), különösen a tőle (illetve a mai városházától) nyugatra eső városi terület szerkezete befolyásolásának konstatálása.

A Történeti topográfiai adattár címszavai: 1. Név; 2. Jogállás; 3. Birtokviszonyok; 4. Határok; 5. Közigazgatási besorolás; 6. Közigazgatási beosztás; 7. Népeség; 8. Utcák; 9. Egyházak; 10. Temetők; 11. Út menti keresztek; 12. Erődítések; 13. Igazgatási épületek; 14. Kereskedelem; 15. Kézművesség és ipari termelés; 16. Szolgáltatás és szórakozás; 17. Egészségügy; 18. Oktatás; 19. Különleges jogállású lakóterületek; 20. Közútvétek; 21. Közlekedés; 22. Természeti képződmények; 23. Mezőgazdaság; 24. Bányák; 25. Halastavak és halászó helyek; 26. Malmok.

A térképek tartalom szerinti jegyzéket, nemkülönben a szövegközi ábrákat — részben ugyancsak térképeket — tartalmazó jegyzékét csatolják. A térképtáblák három kategóriába tagolódnak. Mivel nyomdatechnikai és közlés-ökonómiai szempontból maguk a táblák nem sorrendben vannak, elkelt volna hozzájuk olyan mutatóféleség is, amely megkímélte volna a használat egyeztetéseiktől. Az A sorozat élén áll a Giba Antal kataszteri térképe (1841–1844) fölhatalásával készült, a házakat is föltüntető 1:2500 méretarányú — térképészti szakkifejezéssel —

georeferált alaptérkép, melyet több későbbi térképre is rávetítenek (A.1.1.; 1:5000 méretben a szűkebb belső terület: A.1.2.). Az ún. fázistérképek a város nagy határára tekintettel 1:10 000 méretarányban készültek. A *B* sorozat térképei a város szociotopográfiai és városmorfológiai fejlődését ábrázolják. A *C* sorozat térkép-reprodukcióinak egy része tudósi elképzeléseket követve vezet a múltba, más részükön a korabeli veduták, városlátképek valós és valótlan elemeit bön-gészhetik az érdeklődők.

A három csoportba tagolt térképanyagot e helyütt megkíséreljük kronológiai sorrendbe szedni, s így áttekintést adni a fáradságos munkával készült gazdag anyaghoz.

Szeged 11–14. századi térképének természetesen nincs eredetije; egy tudós térképrajzolói konstrukció Kratochwill Mátyástól való (A.3.1.). Az Alföld 14–16. századi úthálózatának fölvázolása is mutatja a város jelentőségét (C.3.1.). A Balla-térkép (1776/77) szolgált alapul Máté Zsolt helyzetrajzához az 1522. évi tizedjegyzék rejtette lehetőségeinek kiaknázásával (A.3.2.). A török időkbeli egyetlen eredeti ábrázolat marad fenn: Dselalzade Musztafa krónikájában a szerző festménye Szeged váráról (1552: C.1.2.).

A török alóli fölszabadulás nyomán átmenetileg határszélre jutott Szeged topográfiáját, illetve városképét hadmérnökök örökítették meg: Lambert Lambion 1695-ban, egy térkép ismeretlenül 1698-ból és De la Croix Paitis várostérképe 1713-ból; a külső erődítések képét is ábrázolja Ernst Wenzel Durchlasser várfölmérése 1751-ből (C.1.2. – C.1.4.).

Hozzájuk kapcsolható látkép: a városról és a Palánkról (1709), valamint a városnak és környékének rekonstrukciója a sáncok elbontása előtti időkből (1775) (C.4.1.; C.3.2.).

A fokozatosan terjeszkedő Város és határát ábrázolja a II. József nevéhez fűződő I. katonai fölmérés (1783) térképe (A.2.1.). Balla Antal felmérése (1776/77) s más, 19. század eleji térképek alapján készült Szeged és Újszeged környéknek vázrajzi rekonstrukciója (A.3.4.).

A Tisza bal partjáról való látképeket (C.4.2., C.4.4.) a szegedi oskolák tekintete egészíti ki 1820-ból (C.4.3.).

Giba Antal kataszteri térképeit (1841–1845) nem csupán az említett alaptérképek megrajzolásánál használták (A.1.1.–2.), hanem 1:96 000 méretarányban Szeged külterületének áttekintő térképéhez is (C.1.6.).

Szeged első, a nem szakember számára is használható nyomtatott térképét az olasz származású városi főmérnök, Josef Bainville rajzolta meg (Sz. kir. Szeged városának helyzetterve. 1850 – C.1.7.); a jelek szerint először „összesítve” Giba Antal kataszteri térképeit. Ha némi eltérésekkel is, erre utal a két térképből konstruált fázistérkép (A.3.5.).

Közvetlenül a Víz (1879) előtti topográfiát adja az 1861-i II. katonai fölmérés részlete (A.2.2.); kiegészítik ezt a vasúti híd ábrázolásai (1858, 1870 után) is (C.4.5.–6.).

Az 1879. tavaszi nagyárvizet látképek idézik, s még a korábbi kor: a régi Szeged emlékeit őrzik a nem sokkal későbbi templomábrázolások is (C.4.7.–13.).

Az új, modern Szeged „nulladik órája” maga e nagyárvíz volt. Képet kapunk az árvíz kiterjedéséről (a megmaradt épületekkel), a belterületnek a feltöltés előtti rétegtervéről, a megvalósult feltöltésről, valamint – a rekonstrukció előtti állapotot tükröző belterületi átnézeti térkép (1879) után (C.1.8.), Heller Lajos mérnök megrajzolta Szeged szab. kir. város utca hálózatának hiteles átnézeti térképe (1883) alapján a város lényegesen megváltozott, körutakra és sugárutakra épülő topográfiájáról, amely máig megmaradt (A.3.6.–8.; B.3.). Jól mutatja ezt a máig terjedő (1841/44–2010) fázistérkép is (A.3.9.).

A 19. századi és 20. század eleji további térképek: Szeged és tágabb környezete (1834), a Maróthy Mátyás rajzolta védelmi tájrajz (1848), valamint a városhatár és a Tápéi rét (1907) térképe. (C.2.1.–3.).

A Víz utáni, még inkább a 20–21. századi változásokat ábrázolják a Takács Máté volt városi főmérnök rajzolta térképek: a már említett feltöltés rekonstrukciója, a beépült és felhasznált területek ábrázolása (1900–2010), a két világháború közötti családi házas telepeket, a területhasználat változását (1900–2010), az 1990 után megszűnt, valamint 2010-ben még működő jelentősebb ipari üzemek topográfiáját, a belvárosi foghíjbeépítéseket (1945–2010), a lakó és vegyes területek építészeti karakterét (2010) és a „történeti városrészt” épített építészeti örökségét tartalmazó térképek (B.3.–10.).

A történeti értéket a mával kapcsolja össze 1:10.000 méretarányban Takács Máté fázistérképe (1841/43–2010) (A.3.9.). A mai állapotokat rögzíti az ugyancsak 1:10 000 méretarányú Szeged topográfiai térképe, 2010, valamint a városközpont 1:5000 méretarányú légi felvétele (A.4.1.; A.5.1.).

Szegeden máig megmaradtak a történeti városrészek: Belváros (Palánk), Felsőváros, Rókus, Alsóváros. Móravárost is annak lehetne tekintenünk, ám jogilag is kimutatható különállása

már nem lehetett; hasonló Újszeged helyzete, amelyet — mint Torontál vármegyei mezővárost — közigazgatásilag csak a Víz után, 1880-ban csatolt a törvényhozás a Városhoz. A többi — telepnek nevezett — városrész történeti gyökerekkel nem bír, esetlegesen egykori önálló települések nevét őrzi.

Az említett városrészek közül Palánk, Felsőváros és Alsóváros bírnak középkori előzményekkel, ámbar történetileg és topográfiaileg körükben is több vitás kérdés van.

Amint azt jelen munka is igazolja, a Tisza menti rétségi területen kialakult város települését a folyó, a vele összeköttetésben lévő mellékágak, valamint — legalább az év egy részében — vízzel borított összefolyások (csöpörkék, tankák) miatt a megtelepedés az ezek között húzódo, víz nem járta magasabb területeken történhetett.

A nem jogi, csupán területi értelemben vett város — maga a királyi vár is, amely 1308 előtt épülhetett — és közvetlen környéke ilyen szárazulaton foglalt helyet. Bár korábbiakban folyt (folyhatott) feltöltés, a vizes területek csupán a nagyárvíz utáni térszintemelés során tűntek el a város lakott területéről.

Önmagában ez a települési széttagozódást eredményező adottság eredendően nem járhatott a településrészek jogi elkülönítésével. Oklevelek a várost a 14. század első harmadáig (1338) kizárólag Szeged néven, azaz egységesként említik. A 14. század közepén jelennek meg a forrásokban Felszeged/Felsziget, valamint az igencsak az erre utaló vásárok. Ha pedig Felszeged volt a vártól északra, a másik, a tőle délre fekvő — *suburbium* jellegű — vélhetően korábban pusztán csak Szegednek nevezett várost/városrészt megkülönböztetés jeléül Alszegednek kellett elnevezni.

Felszeged, legalábbis annak északibb része, eredetileg a királyi birtokban lévő Asszonyfalva volt; egy időben mindkét elnevezéssel szerepelt (*Azsonfalua alio nomine Felzeged*, 1405). Ez idő tájt Zsigmond király csupán az alszegedi bíróválasztás rendjét szabta meg (1412). Mivel Asszonyfalva/Felszegedet illetően a források hallgatnak bármiféle polgári önkormányzatról, okkal feltételezi Blazovich László, hogy az ottani — eltérő jogállású — lakosoknak az nem is volt. Éppen a 1420-as évek első felében „nőttek bele” a városi polgárjogba, mely folyamatnak csúcspontja a Mátyás királytól való 1469-i pecsétadományozás volt, amely kétségtelenül az egész városra (mindkét korábbi részvárosra) kiterjedt.

A korábbi kutatók evidenciának tekintették, hogy a vár (*castrum*) és a tőle délre eső város (*suburbium*) együtt és külön is Szeged néven említetik, s így a 15. században fölbukkanó Alszeged a jóval délebbre fekvő Alsóvárossal volna azonos. Blazovich László az összefüggésekből és elentmondásokból arra következtetésre jutott, hogy a rövid időre föltűnő Alszeged megnevezés csakis magára e *suburbiumra* — később Palánkra — vonatkozik.

Különösen figyelemre méltó, hogy a 14. század közepétől kialakuló Alsóvárosnak — szemben Szeged/Alszegeddel és Asszonyfalva/Felszegeddel — nem volt saját alsó szintű egyházkormányzata (plébániája). E tekintetben Alszegedhez kapcsolódott.

Alszegedet és Alsóvárost elkülönítő Blazovich László érvei meggyőzőek. Kérdés: tudja-e majd valaki cáfolni? Az önmagában elgondolkodtató, hogy alszegedi polgár vásárol földet későbbi alsóvárosi területen, s a ferencesek is elköltöznek a 15. század második felében a *suburbium* területéről Alsóvárosra.

A török időkben a jogilag egységes város részeinek eltérő lett a sorsa. A megszállók nem csupán a várat erősítették meg, de a hozzá kapcsolódó városrészt — új néven Palánkot — török és délszláv lakossággal mintegy külső várként ugyancsak sánccal és árokkal vették körül.

A magyarság a defterekben s az azóta máig Felsővárosként és Alsóvárosként emlegetett városrészekbe, valamint a kettő között — már az előző időkben kialakult — Középvárosba költözött vissza.

A Középvárosnak — talán azért is, mert a várostromok idején fölvonulási terület volt — az 1686 utáni térképeken már nyomát sem találni, s majd csak a 18. század elején települt be ismét, előbb az Eugénius árkon belül, majd azon túl is. A Belső Palánktól megkülönböztetendő nevezték Külső Palánknak, sőt Németvárosnak (Teutschestadt) is.

A 18. század közepén telepedett be szegényebb emberekkel Rókus (eredetileg: Kukorica-város). Bár a városkormányzat egységes volt, e városrészeknek nem csupán társadalmilag, de a polgári képviselőlet tekintetében is jelentékeny volt a szerepe. A választott községben (*electa communitas*) a súlyuknak — a bennük lakó városi polgárok számarányának — megfelelően képviseltették magukat — II. József időszakából eltelve — e 60 tagú testületben. Amikor pedig 1842-ben az addig csupán a 12 tagú városi tanács gyakorolta országgyűlési követküldési jogot mellette e megcsontosodott választott községre is kiterjesztették, e két szerv tagsága által alkotott választói tes-

tületrész (52) még a Belváros (Palánk) 13, Felsőváros 14, Rókus 7 s Alsóváros 8 elektorával (42) egészült ki.

A „külvárosokban” — a Belvároson kívül — kisebb perértékű polgári, valamint kihágási perekben albíróból s négy-négy esküdtből álló albíróságok jártak el, melyek a polgári kor elején az alkotmányos években (1848/49, 1861, 1867–1871) még tevékenykedtek. A független állami igazságszolgáltatás kiépülésével szűntek meg.

Az országgyűlési népképviselőtről szóló 1848: V. tc. Szegednek meghagyta két országgyűlési követ (képviselő) választására való jogát; őket azonban nem valamely városi testület, hanem a törvény által jogosított választópolgárok választották meg. Az ugyancsak népképviselői alapon választott közgyűlés (1848. évi XXIII. tc.) emígyen osztotta be a választókerületeket:

„I. Palánk belváros és Felső külváros, a felső tanyákkal;

II. Alsó külváros és Rókus külváros, az alsó tanyákkal, Szentmihálytelekkel és Rószkével.”

Érdeemes fölfigyelni arra, hogy a 'belváros' szó, amely a 'külváros' ellentétéként jelenik meg, itt akár kettőzéseként is értelmezhető. Utóbb a Belváros megjelölés, amely egy 18. század végi (1790) állapotokat visszaadó, Kratochwill Mátyás rajzolta térképen (A.3.4.) a Külső Palánk nevéként szerepel először, ezután ki is szorítja a Palánk megjelölést. Mindenesetre 1867-ben a városrészenként összeállított szavazócédulákon még Palánk néven említik, ám a Belváros megjelölés mégis „főlnő” hozzá, s feleslegessé is teszi. Jellemző: a 20. század derekán megépített lakótömb tábláin e régi városrész megőrzésre méltó neve már így szerepel: „Palánk”. Idézőjelben!

A városrészi és külterületi beosztáson alapuló országgyűlési választókerületi beosztás valószínűleg konzerválta a városrészi határokat. Hozzá igazították 1871-től a törvényhatósági választókerületeket, nemkülönben az utóbbiaknak megfelelően kialakított rendőrbiztosi és orvosi körzeteket. A Torontálból 1890-ben idecsatolt Újszegedet jó ideig a Belváros kiegészítő városrészének tekintették.

E történeti városrészekkel a városnak három tanácsi kerületre való tagolásakor (1954–1971) már egyáltalán nem számoltak. [Vö. Antal Tamás: A tanácsrendszer és jogintézményei Szegeden (1950–1990). Szeged, 2009. 70–71.] Azok intézményi emléke a fordulat óta így is tovább él. A hovatartozásnak a választókerületek és szavazási körzetek megállapításánál történt figyelmen kívül hagyása miatt a polgárok tiltakoztak is („Alsóvárosiak vagyunk, mégis Móravárosban szavazunk”. Délmagyarország, 2014. szeptember 17.).

Az ősidők óta lakott helynek számító Szeged első okleveles, valamint törvényi említései (1183, 1222) országos királyi sóraktározási funkciójával kapcsolatosak.

A szegedi hospesek (*fideles nostri hospites de Zegedino*, 1247) s utódaik, akik IV. Bélától Buda és Fehérvár szabadságát nyerték el, bekerülve ezzel a legfejlettebb királyi városok közé. Blazovich László Reizner nyomán topográfiai adattárban a szegedi polgárok vámmmentességi jogának Zsigmondtól való megerősítéséhez köti Szeged királyi városi mivoltát (*cives nostros de Zegedienses*, 1389). A 'hospites'-t itt valójában a városra (civitas) utaló 'cives' váltja föl. Nem lehet kétségünk: már 1247-ben a királyi birtokban lévő Szeged városának 'vendég' jogállású tagjai mint városlakó polgárok nyerték el Vártó adományát. Mellettük a városnak föltehetően lehettek más jogállású: a révnél és a sóraktározásnál szolgáló lakosai is; hacsak nem a vendégek töltötték be e szerepkört is.

Szeged/Alszeged, nemkülönben a mellé csatlakozó Asszonyfalva/Felszeged polgárai külön-külön, majd együttesen nyerték el kiváltságaikat, mígnem azokat II. Ulászló 1499. június 4-én egységbe foglalta, miáltal Szeged Reizer János értelmezésében szabad királyi várossá, újabb — Blazovich László által is képviselt — interpretáció szerint királyi szabad várossá lett. II. Lajos által e kiváltságolt jogállásban 1523. május 27-én megerősítettett.

Messze vezetne, ha a királyi kiváltságolt városok 15. századi egységesülésének folyamatát taglalnánk; annyi bizonyos: a magyar rendiségben a 16. században már szabad királyi városokként tartja őket számon az alkotmány- és jogtörténet. Szeged ezt — véleményem szerint — 1514. november 19-én törvénybe való cikkelyezésével és elidegeníthetetlen királyi jószágga való minősítésével elérte.

A török időkbeli kettős, sőt hármas helyzetet a szabad királyi városi rangnak — Debrecen-nel együtt történt — ismételt törvénybe cikkelyezése (1715), majd pedig az 1719. május 21-i kiváltságlevél oldotta föl: erősítette meg Szegedet szabad királyi városi mivoltában.

„Zökkenők” később is voltak; gondoljunk arra, hogy a Bach-korszakban városunkat Csongrád vármegyébe — a megyefőnök alá — tagolták be. S az 1918/19-i forradalmak sem kedveztek jogállásának, ámbár Szeged polgármestere, tanácsa és hivatalai folytonosan működtek.

Elvileg és jogilag 1719-től kezdve, történetileg lényeges zökkenőkkel is bár, a szabad királyi városi jogállása megmaradt, sőt a municípiumok rendezése (1871/72) nyomán is a megtartott egykori rendi cím az önálló polgári kori törvényhatóságot takarta. E jogállásában — ha szabad királyi városként való megnevezése a közigazgatás újjászervezéséről szóló, Bibó István fogalmazta 1030/1945. ME sz. kormányrendelettel el is veszítve — a tanácsrendszerig (1950) megmaradt.

A tanácsrendszerben Szeged az új Csongrád megye járási jogú városa lett (1950–1954), majd megyei jogú városként funkcionált (1954–1971), később a megyével sajátos viszonyban lévő megyei várossá minősítették le (1971–1990); a fordulat óta — az utóbbi időben egyre szűkülő hatáskörrel — ismét megyei jogú városként él (1990–). Immáron azonban maguk a megyei hatáskörök is teljesen kiüresedtek.

Alkotmány- és jogtörténeti értelemben fejlődése alapvetően így is egyenes vonalú: királyi város/szabad királyi város — törvényhatósági jogú város — megyei jogú város!

Jelen ismertetésben aligha adhattam vissza azt az adatgazdagságot, amellyel Szeged város-történeti atlasza meglepheti az olvasót. A rövidségükben is magvas tanulmányok és a térkép-anyag mellett az adattár az a rész, amely — részben korábbi kutatásokat is összegezve — nagyon nagy számú, időbeliségben és térbeliségben pontos kiindulási adattal szolgál a várostörténet későbbi kutatóinak. Így is lehetnek pótolható hiányai. Kettő ezekből.

Az Utcák c. részt 1972-ig Apró Ferenc írta Péter László Szeged utcanevei (1973) alapján. Más irányú kutatásaimból magam is publikáltam hozzá kiegészítéseket (Utcanév-adalékok [1986] = A Város és polgára, 1999. 97–103.), ám ez elkerülhette figyelmét.

A Szeged topográfiai térképe 2010 (A.4.1.) nyilvánvalóan korábbi mappa fölhasználásával készült, különben az utcák nem az 1990 előtti néven lennének rajta; így pl. a Lenin krt. (Tisza Lajost krt.) vagy a Rózsa Ferenc sugárút (Fő fasor). A térkép maga jó; csak ezt az időszerűtlenséget valahol meg kellett volna írni.

A Magyar Várostörténeti Atlasz 3. kötete: Szeged könyve kitűnő alkotás. Jó szívvél ajánlhatom az olvasó figyelmébe. Egy esztendő alatt mind a 400 példánya gazdára talált. Valamikor bizonyosan lesz új kiadása.

Ruszoly József

Tamás Ágnes

NEMZETISÉGEK GÖRBE TÜKÖRBEN

19. századi nemzetiségi sztereotípiák Magyarországon

Kalligram, Pozsony, 2014. 394 o.

„Gyakran volt már mondva, hogy az úgynevezett közjogi kérdés, vagyis az Ausztriával fennálló viszonyok mellett nekünk nincs fontosabb ügyünk, mint a nemzetiségi kérdés; de nagy fontosságával még nem számoltunk el. (Mocsáry Lajos: Néhány szó a nemzetiségi kérdésről. Budapest, 1886. 3.)

A nemzetiségi kérdést tárgyaló monográfiák és tanulmányok nagy számából ítélve úgy tűnik, történeti irodalmunk a Mocsáry Lajos által sugallt jelentőségéhez mérten tárgyalja a 19. századi Magyarország nemzetiségi kérdését. Ugyanakkor koránt sem egyértelmű, hogy ezt a kérdést e nagyszámú munkák adekvátnan tették-e fel minden esetben. Többségük ugyanis a politikátörténeti vagy — hagyományos értelemben vett, a „fő gondolkodókra” koncentráló — esztörténeti szempontból közelíti meg, kevés figyelmet fordítva a kérdés társadalomtörténeti vonatkozásaira. [A társadalomtörténeti szempontú megközelítéshez egyebek mellett példaértékű munka Deák Ágnes monográfiája a neoabszolutizmus korszakának nemzetiségpolitikájáról (*Deák Ágnes: „Nemzeti egyenjogúsítás” Kormányzati nemzetiségpolitika Magyarországon 1848–1860.* Budapest, 2000.), valamint Berecz Ágoston közelmúltban megjelent angol nyelvű munkája a román és szász iskolákban zajló magyar nyelvoktatásról (*Ágoston Berecz: The politics of early language teaching. Hungarian in the primary schools of the late Dual Monarchy.* Budapest, 2013).] Mi több, a társadalmi szint némely jelenségét többször adottunk, evidensnek tételezzük. Így gyakran találkozunk olyan kijelentésekkel, miszerint a magyar kormány azért választotta a nemzetiségekkel szemben az „erős kéz” politikáját, hogy levezesse a Béccsel szembeni érdekvédelem bukásaiból származó általános frusztrációt; vagy: az „egyeséges politikai nemzet” elve műkö-

désképtelen történelmi-jogi fikció volt. Meglátásom szerint ezek az adottnak vett tényezők sokkal összetettebb és érdekesebb kérdéseket jelentenek, mint azok a politikatörténeti események, melyekhez magyarázatul használják őket. Miért lehetett a nemzetiségekkel való agresszív bánásmóddal kárpótolni a közvéleményt a Béccsel való alkudozások kudarcaiért? Miért nem tudott elmélyülni az „egységes politikai nemzet” koncepciója? Ezek a kérdések a parlamenti csatározásokon túlmutatva, a mentalitások és gondolkodásmódok rendkívül összetett és nehezen vizsgálható területére irányítják a figyelmet.

Mindezt mérlegelve Tamás Ágnes munkája üdvözlendő vállalkozás, melyben a szerző a magyarországi és ausztriai nemzetiségekről (ide értve a cigányságot és a zsidóságot is) élő korabeli sztereotípiákat vizsgálja a 19. század második felében kiadott élcslapokon keresztül. Az élcslapok óriási közönséget szolgáltattak ki és ábrázolásaikban az olvasó számára már eleve ismerős sztereotípiákat jelenítettek meg és formáltak tovább, így lehetőséget adnak arra, hogy reprezentatív eredményekkel kerüljünk közelebb — többek között — a recenzió bevezetőjében említett kérdésekhez. A szerző munkájához már rendelkezett magyarországi előzményekkel: Buzinkay Géza anekdotákat tanulmányozva, míg Vörös Kati a zsidóság vizuális megjelenítését vizsgálva kutatta a kérdést. (Buzinkay Géza: *Mokány Berczi és Spitzig Izig, Gőre Gábor meg a többiek... a magyar társadalom figurái az élcslapokban 1860 és 1918 között*. Budapest, 1988. Vörös Kati: *Judapesti bulváron. A zsidó fogalmi konstrukciója és vizuális reprezentációja a magyar élcslapokban a 19. század második felében*. Médiakutató, 4. évf. (2003) Tavasz, 19–43.) Hanák Péter a németekről és a zsidóságról alkotott sztereotípiákat vizsgálva megfogalmazta azt a tételt, miszerint a többi nemzetiségről csak előbbi kettőhöz nagyon hasonló, túlságosan általános képet kaphatunk. (Hanák Péter: *A másokról alkotott kép. Polgárosodás és etnikai előítéletek a magyar társadalomban (a 19. század második felében*. In: Hanák Péter: *A Kert és a Műhely*. Budapest, 1988.) Tamás Ágnes vitatja Hanák megállapítását. Munkájában nemcsak magyarországi élcslapokat vizsgál, hanem ezeket összehasonlítja az osztrák „Figaro” című lappal, a kötet lezárásaként pedig kitekintés szintjén az olvasó bepillantást nyerhet szlovák, román és cseh élcslapok magyarságképébe is.

A kötet négy nagyobb egységre tagolható. Elsőként a szerző az elemzés tágabb történelmi kontextusát vázolja fel a nemzetiségi kérdés magyarországi és ausztriai rendezésének bemutatásával. Ezt követi a kutatás módszertanának és forráskorpuszának prezentálása, majd maga az elemzés. Végül pedig a nemzetiségi lapokra kitékintő fejezet és egy rövid konklúzió zárja a munkát.

A történelmi kontextust bemutató fejezet koncepcióját nem tartom szerencsésnek. A nemzetiségi kérdés törvényi rendezésének nagyvonalú bemutatása helyett célszerűbb lett volna a korszak politikai, történelmi, néprajzi irodalmára és az ebben fellelhető nemzetiségek képekre koncentrálni. Az 1868-as rendezést, a horvát kiegészést, az 1879-es törvényt és a további jogi fejleményeket elegendő lett volna lábjegyzetben felsorolni. A sztereotípiák kutatásának ugyanis sokkal közvetlenebb, fontosabb kontextusát jelentheti például Grünwald Béla hírhedt vált munkája a Felvidékről, (Grünwald Béla: *A Felvidék*. Budapest, 1875.) melyben a szerző — egyébként az élcslapokhoz hasonlóan — a szlovákságot rövid nyakú, alázatos, együgyű parasztként festi le, vagy kortárs történelmi munkák nemzetkarakterológiára vonatkozó passzusai; de talán leginkább ide kívánkoznának — jóllehet a szerző által vizsgált periódushoz képest későbbiek — az 1910-es évek legelején keletkezett nemzetiségi ismertető könyvtár darabjai. (Pl. *Pechány Adolf: A tótokról*. Budapest, 1913; *Moldován Gergely: A magyarországi románok*. Budapest, 1913; *Neugeboren Emil: Az erdélyi szászok*. Budapest, 1913.)

A következő fejezetben a szerző a kutatás módszertanát mutatja be. Tamás Ágnes a klasszikus összehasonlító módszert alkalmazza munkájában, mely adott periódus különböző régióinak társadalmát hasonlítja össze (50.). A szerző világossá teszi, hogy az általa alkalmazott összehasonlítás aszimmetrikus, érdeklődésének középpontjában a magyarországi nemzetiségekről alkotott sztereotípiák állnak, amit a korpusz számbeli eltérése is jelez: öt magyarországi élcslappal szemben csupán egyetlen osztrák lap áll. Az elemzéshez Tamás Ágnes felhasználta Csepeli György kategóriarendszerét a sztereotípiákról, melyeket a téma követelményeinek megfelelően a saját kategóriáival egészített ki. Így végül öt elemzési szempont szerint végezte a vizsgálódást: láthatóságra, nevekre vonatkozó sztereotípiák (ehhez kapcsolva a nemzeti nyelvek megjelenítését); foglalkozik még a nemzeti szimbólumok megjelenítésének valamint a különböző tematikák vizsgálatával. A szerző rámutat arra, miszerint e szempontrendszer azért is tekinthető adekvátnak, mert több kurrens nemzetdefiníció alapelemeit képezi is egyben. A fejezet valódi módszertani tudatosságról tanúskodik, ugyanakkor sajnálatos, hogy a szerző az összehasonlító elemzés továbbgondolt fajtái által nyújtott lehetőségeket nem mérlegeli benne. A különböző nemzetiségi sztereotípiák

felbukkanásának és átvételének vizsgálatához például kifejezetten ideális módszerek tűnik az *histoire croisée* elnevezésű megközelítés, amelynek lényege éppen az interakciók és az egymásra hatások vizsgálata az összehasonlítható objektumok között. (Erről lásd: Werner, Michel – Zimmermann Bénédicte: Túl az összehasonlításon: *histoire croisée* és a reflexivitás kihívása. Korall 8. évf. (2007) 28–29. sz. 5–30.)

Tamás Ágnes meggyőző forráskorpuszt állított össze. Nagy népszerűségnek örvendő, különböző politikai preferenciával rendelkező lapokat választott: a kormánypárti Borsszem Jankót, a szélsőbalos Ludas Matyit, a balközép Üstököst, a Bolond Miskát, az 1893-ban alapított antiszemita lapot, a Herkó Pétert, végül pedig osztrák részről a politikailag függetlenségre törekvő Figarot. Az időbeli keretek kiválasztás is logikus: az 1860-as valamint az 1890-es évtizedek legelső és legutolsó évfolyamát vette vizsgálat alá, amivel több érdekes tényezőt lefed. Egyrészt vizsgálhatja az élclapokban végbement műfaji változásokat. Másrészt a nemzetiségi politika markáns állomásait is jelölik az évfolyamok (a hatvanas évek közeledése, a nemzetiségi törvény megalkotása, majd a kilencvenes években a millennium közeledte és az „erős kéz” politikájának felerősödése). A forráskorpuszt bemutatott fejezetben a szerző kitér a szerkesztési elvekre és módszerekre, valamint a beazonosítható előfizetők térbeli elhelyezkedésére. A nyelvi és nem nyelvi eszközökkel élő, a nemzetiségi problematikát érintő alkotások száma emelkedett a lapokban az elemzett időintervallum folyamán. A láthatósági sztereotípiákkal kapcsolatban egyértelművé válik, hogy az élclapok szerzői a románságot ábrázolják a legnegatívabb módon. Az önkép és a másokról alkotott kép komplementer jellege itt érhető tetten a leginkább. A szlovákok ábrázolására általában a majomszerű vonások jellemzőek, ami alsóbbrendű voltukra kívánhatott utalni, ugyanakkor vonatkozásukban a lapok nem tekinthetők egységesnek: a Borsszem Jankó és a Herkó Péter barátságos parasztokként mutatja be őket. A szerbek ábrázolásában változás tapasztalható. Míg a hatvanas években harcias, kegyetlen gesztusokkal jelenítik meg őket a rajzolók, a század kilencvenes éveire már vézna alakokként tűnnek fel. A legtöbb szövegszerű utalás a cigányság testi jellemzőire vonatkozik. Az osztrák Figaro homloklterében a magyarországi tematikától eltérően és a politikai körülményeknek megfelelően a csehek állnak: torzított formájú, agresszív férfiakként ábrázolják őket. A magyar lapokban a csehek csak a szlovákokkal a pánszlávizmus égisze alatt történő összefogástól való félelem kapcsán jelennek meg, ekkor a szerzők átveszik az osztrák ábrázolási mintákat. A lelki tulajdonságok megjelenítését vizsgálva a szerző markáns változásokat mutat ki a románsággal kapcsolatban. Míg a hatvanas évek elején egyfajta mosolygató vallásos tudatlanságot tulajdonítanak nekik a szerzők, az évtized végére ez civilizálatlan barbársággá változik, majd a kilencvenes évekre a lázongó, magyarellenes hazafiatlan képe dominál. A szlovákokat ugyancsak tudatlanságra és ostobaságra utaló jelzőkkel illetik, míg a délszlávokkal kapcsolatban a vérszomj, a kegyetlenség és az erőszak jelennek meg. A zsidósághoz társított lelki tulajdonságok az üzlettel, kereskedelemmel kapcsolatosak (fősvény stb.), míg a cigányság ábrázolásában legfontosabb a szegénység. A kilencvenes években továbbá megjelenik a munkakerülő cigány képe is. Az élclapokban felbukkanó nemzetiségi nevekkal kapcsolatban Tamás Ágnes azt is vizsgálta, hogy mennyiben tükröznek valós névadási gyakorlatot. Ezzel némileg ellentmond a kötet bevezetőjének, amelyben leszögezte, hogy nem célja vizsgálni a sztereotípiák valóság alapját.

Nemzetiségi nyelvekkel kapcsolatos írásokban a magyar szerzők gúnyolják a románság — a dákoromán kontinuitás elméletével összefüggő — latinositó törekvéseit valamint a hibás magyarsággal beszélő szlovákokat. A bécsi lap ezen a téren is csupán a csehekkel foglalkozott, a civilizálatlanság jelének titulálva a cseh nyelvet. Ezen a ponton némi hiányérzet támadhat az olvasóban, hogy a szerző utalás szinten sem tér ki e jelző jelentős eszméletlen háttérre és az ezzel kapcsolatos, a 19. század legelejétől zajló vitákra. (Erről lásd pl. *Agnew, Hugh LeCaine: Czechs, Germans, Bohemians? Images of Self and Other in Bohemia to 1848*. In: Wingfield, Nancy (Ed.): *Creating the Other. Ethnic Conflict and Nationalism in Habsbourg Central Europe*. New York, 2003. 56–81.)

A vicclapok kedvelt műfaját, a talalós kérdéseket elemezve Tamás Ágnes rámutat arra, hogy míg a hatvanas években az egységes Magyarország fogalma az egységes politikai nemzet fogalmára utalt, a kilencvenes években már nyelvi egységes nemzetet értettek alatta. Mindazonáltal az élclapok alapján a szerző kevésbé tart valószínűnek egy nemzetiségi-magyar kiegyezést a hatvanas években, mint azt a korabeli politikai röpiratok sugallják.

A nemzetiségi élclapokra való kitékintés zárja a kötetet. A szlovák ábrázolásokban a magyarok a zsidóságnak tulajdonított jellemzőkkel bírnak, utalva ezzel arra a felvidéki lapokban elterjedt látásmódra, amely a magyarságot az asszimilált zsidósággal azonosította. A magyarokat

továbbá erőszakos zsarnokként jelenítették meg, akikkel szemben a szorgalmasan dolgozó, békes nemzetiségek képét állították. A román szerzőknél is megtalálható a zsarnok magyar képe, míg szerb lapokban ezzel ellentétben a magyarságot gyengének ábrázolták, s a nemzetiségi kérdés súlya alatt, közelgő összeomlását jóslták.

Összegzőképpen Tamás Ágnes rámutat arra, hogy a magyar nemzetfogalom változása végigkövethető az élelapokban. Emellett világosan kimutatható az is, hogy a másiktól alkotott kép humoros-barátságos ábrázolása egyre inkább sértővé válik. Míg az osztrák Figaróban lényegében konstans ábrázolási stílust találhatók, a magyar lapokban az ábrázolás egyre gúnyosabbá változott. Általánosságban pedig elmondható, hogy az osztrák szerzők az általuk megjelenített nemzetiségek (csehek és lengyelek) külső és belső tulajdonságait kevésbé csúfították el, mint magyar kollégáik, ehelyett inkább politikájukon gúnyolódtak.

A fent el-elejtett kifogásaimmal együtt úgy vélem, történetírásunk gazdagodott Tamás Ágnes könyvével. A mentalitások és gondolkodásmódok vizsgálatának irányába mutató felvetését követendőnek tartom ahhoz, hogy a 19. századi nemzetiségi kérdést valóban a maga fontosságának és sokoldalúságának megfelelően tárgyaljuk.

Tarafás Imre

BESATZUNGSKINDER

Die Nachkommen alliierter Soldaten in Österreich und Deutschland

Barbara Stelzl-Marx, Silke Satjukow (Hg.)

Böhlau Verlag, Wien-Köln-Weimar, 2015. 538 o.

A MEGSZÁLLÁS GYERMEKEI

Szövetséges katonák utódai Ausztriában és Németországban

2012 szeptemberében nemzetközi tudományos konferenciát rendeztek a bécsi Diplomáciai Akadémián. A tanácskozás az ún. *Besatzungskinder*, a második világháború utáni évtizedben, Németországban és Ausztriában szövetséges megszálló katonák és helyi fiatal nők hosszabb-rövidebb, gyakran szerelmi kapcsolatából, vagy szexuális erőszak következtében született gyermekek sorsával foglalkozott. A nagyszámú szakembert és érdeklődőt vonzó program tudományos vezetői, *Barbara Stelzl-Marx*, a grazi Ludwig Boltzmann-Institut für Kriegsfolgen-Forschung helyettes vezetője, a Karl-Franzens-Universität docense és *Silke Satjukow*, a magdeburgi Otto-von-Guericke-Universität újkortörténeti tanszékének professzorasszonya az ott elhangzott előadások nagyobb részének írásos változatát, illetve önéletrajzi szövegeket — számos újabb tanulmánnyal és visszaemlékezéssel kiegészítve — adják közre a vasos kötetben.

A háborús időkben és a háborúkat követő megszállás időtartama alatt született gyermekek iránti érdeklődés fókuszába — első világháborús előzmények után, illetve a demilitarizált Rajna-, illetve a Ruhr-vidék szövetséges megszállása idején, majd a Wehrmacht katonái által Európa nagy részén hátrahagyottak sorsának kutatása mellett — az utóbbi években kerültek az 1945 és 1955 között, a németországi és ausztriai szövetséges megszállási zónákban született, diszkriminációnak és megbélyegzésnek kitett, mára idős, gyökereiket kutató emberek. A „*megszállás gyermekei*” fogalom a német nyelvterületen egyértelműen őket jelöli, a kötet végén található terjedelmes irodalomjegyzék a kutatók szorgalmáról és az emlékezni, illetve emlékeztetni akarók egyre nagyobb számáról tanúskodik. Sajnos, a délszláv háborúban megerőszkolt bosnyák és horvát nők gyermekei újabb témát adnak a kutatóknak, de az ő sorsuk remélhetőleg nem lesz évtizedeken át elhallgatott tabukérdés.

A megszállás gyermekei „*az ellenség gyermekeinek*” számítottak — bár a szövetséges katonák *de jure* nem voltak már ellenségek — és édesanyjukkal együtt a diszkrimináció számos formáját voltak kénytelenek hosszú éveken keresztül elviselni. Főleg a szovjet, a színes bőrű francia, illetve fekete amerikai katonák gyermekei jelentettek a nemzetiszocialista propaganda hatásaként továbbélő rasszista, ideológiai és erkölcsi előítéletek rabjai számára támadási felületet, de a háború utáni társadalom és a megszálló hatalmak a többiekkel sem bántak kesztyűs kézzel. A konferencia és az érintetteket is megszólaltató tanulmánykötet célja az volt, hogy a történészek mellett a szociológia, pedagógia és pszichológia művelőinek bevonásával elsőként nyújtson átfogó képet ezeknek a gyermekeknek a helyzetéről, szocializációs és életkörülményeiről Ausztria és Németország megszállási zónáiban és — a kortörténetírás korábbi hiányosságát felszámolva — a szélesebb nyilvánosság számára is elérhetővé tegye az eredményeket.

A kötet szerkesztőinek közös bevezető tanulmánya megállapítja, hogy a második világháborút követő első évtizedben becslések szerint Németországban mintegy 400 ezer, Ausztriában további 30 ezer olyan gyermek született, akiknek az édesapja valamelyik megszálló hatalom katonája volt. Ezeknek csak egy igen csekély százaléka ismerte el az apaságot, még kevesebben fizettek tartásdíjat. Nem meglepő, hogy a gyermekek nagy része csonka családban, siralmas anyagi és szociális viszonyok között, törvénytelennek és ellenségnek stigmatizálva, társadalmi megvetéssel és pszichikai terheltséggel küzdve nőtt fel, miközben életük egyik központi kérdése az apjuk, illetve a családi gyökerek és a saját identitás utáni, gyakran fájdalmas kutatás lett. Ehhez állami segítséget a mai napig nem kapnak. A szerzők távlati célja, a Harmadik Birodalom „*tettes*” társadalmainak háború utáni vonatkozó vizsgálatát az áldozatok társadalmában végzett hasonló, összehasonlító kutató- és elemző munka követhesse.

Sabine Lee és *Ingvill C. Mochmann* — a második világháború és a Wehrmacht, a vietnami háború és az „*amerázsiak*”, továbbá a boszniai háborúban tömegesen elkövetett erőszak áldozatainak példáján keresztül — arra hívják fel a figyelmet, hogy amióta léteznek háborús összetűzések, azóta születnek ezekben a háborúkban gyerekek. A nők elleni szexuális erőszak kevés kivétellel szinte minden háborúskodás velejárója volt. Ezért aztán, bár a kora újkor óta meglévő forrásokban a szerelmi kapcsolattól a szexuális szolgáltatásokon át a „*túlélési prostitúció*” keresztül az erőszaktevétségig terjed a katonák és civil nők közötti kapcsolatok jellegének skálája, ezek döntő többségének exploitatív, erőszakos volta nem vitatható. A korábbi, országoktól s konfliktusoktól függő, gyakran diszkrimináló meghatározások helyett 2006-ban vették be a szakirodalomban *A háború gyermekei* (*Children Born of War*, németül *Kinder des Krieges*) fogalmat. A kutatások az ellenséges katonáknak, illetve a megszálló alakulatok tagjainak a helyi nőkkel folytatott kapcsolatából született utódai mellett a gyerek katonalányok, illetve a békehadtestek katonáinak gyermekeire, erre a nagyrészt rejtett néppességcsoportra és a probléma számos dimenziójára fókuszálnak.

A következő tanulmány szerzői kvartettje — tudományos műhelyekben zajló korábbi, a lipcei és greifswaldi egyetemek együttműködésében jelenleg is folyamatban lévő, illetve tervezett kutatási projektek eredményeinek és módszereinek felvázolásával — azt mutatja be, milyen pszichoszociális következményekkel járt a megszállás gyermekeként felnőni Németországban. *Miriam Gebhardt* a német nők ellen a háború végén és az azt követő évtizedben elkövetett szexuális erőszak kérdését vizsgálja. A becslések szerint mintegy 860 ezer megbecstelenített háromnegyedét a Vörös Hadsereg katonái követték el, de világtörténelemben valaha volt legnagyobb tömeges szexuális erőszakban a nyugati hatalmak katonái, franciák, illetve amerikaiak és britek is jelentős számban vettek részt. Feltételezések szerint minden századik megerőszakolásból született gyermek.

A szerző három historiográfiai tézis érvényességét is megvizsgálja és arra a következtetésre jut, hogy a megerőszakolás áldozatai körében a történetekkel összefüggésben jelentkező bezártságérzés, a halálfélelem, a közvetlen környezet és más nők általi elutasítottság feldolgozását szinte lehetetlenné tevő poszttraumás terhelési zavar tüneteit az egyéb háborús tapasztalatok, a bombázások, harci cselekmények, a közeli hozzátartozók elvesztése és az otthonból való elűzés, a háborút követő kemény mindennapok okozta trauma csak fokozta. Emellett a nőknek sem indítékuk, sem lehetőségük nem volt a tömeges magzatelhajtásra, ugyanakkor a háború utáni, empátiára képtelen és politikai kalkulációtól sem mentes társadalomban teljességgel elhallgattatni sem tudták a történetekről beszélni akarókat.

A következő három fejezet a szovjet, a francia, illetve — legnagyobb terjedelemben — az amerikai és brit megszállás gyermekeivel foglalkozik (utóbbiakról még nem születtek átfogó kutatások, az első eredményeket *Karin M. Schmidlechner* ismerteti a kötetben). Az első témával kapcsolatban Barbara Stelzl-Marx arra utal, hogy az egykori Szovjetunióban mind a nyugat-európai szovjet megszállás, mind a Wehrmacht-katonák gyermekeinek sorsával összefüggő szisztematikus kutatások máig nem kezdődtek meg. A hivatalos szovjet álláspont, a diszkrét szerelmi kapcsolatok hallgatóságos tolerálása, ugyanakkor bármilyen felelősségvállalás határozott elvetése a többi megszálló hatalom eljárásával megegyezett. Szintén azonos a társadalom kirekesztő, diszkrimináló magatartása, de fél évszázad alatt lassú változás állt be ezen a téren. Míg például az osztrák Szövetségi Tanács ülésén 1960-ban még általános derűtlenséget keltett, amikor egy szónok arról beszélt, hogy „*aligha volt még olyan háború, amelyben az egyik, vagy a másik fél ebben vagy abban az országban ne hagyott volna hátra valamit*”, 2007 óta a megnövekedett érdeklődésnek és empátiának köszönhetően Ausztriában találkozókat tartanak a megszállás — korábban a legjobb esetben „*a szovjetek ajándékának*” tekintett — gyermekei. Hasonló szervezetek működnek Né-

metországban, de az Egyesült Államokban is. Legtöbbször a gyermekek vagy az unokák indultak a saját múltjuk nyomába, de — a leszármazottaikat a megváltozott politikai viszonyoknak köszönhetően keresni kezdő apákhoz hasonlóan — általában sikertelenül.

Persze vannak példák a megszálló katonát, illetve utódját barátságosan befogadó családi és tágabb környezetre, származására büszke (egyáltalán nem csupán amerikai apától született) gyermekekre, olykor későbbi családgyejesítésekre is voltak, akik már a háború után „*a jövő világ-polgárait*”, egy liberális és a világra nyitott Németország garanciáit látták a megszállás gyermekeiben. Silke Satjukow reményét fejezi ki a második, a németországi helyzetet bemutató tanulmánya végén, hogy milliányi olyan gyermek született ebben a háborúban, akik pusztán a létezésük okán megkérdőjelezik, sőt *ad absurdum* viszik a „*gyűlölet, a pusztítás, a halál és a megsemmisítés*”, azaz bármiféle háborús cselekmény értelmét. A megszállás gyermekei — ha nem is kerültek nevelőszülőkhöz vagy állami gondozás alá — nagyrészt mindenféle támogatás nélkül, rossz anyagi körülmények között, kiközösítve és megfélemezve nőttek fel. Volt, akit az iskolai osztálya előtt nevezett a tanára ringyófattyúnak, hivatalos megnevezésük is német/osztrák állampolgárságukat nem vitatva azt hangsúlyozta, hogy házasságon kívül születtek a megszállás idején. Még az Egyesült Államokban házasodó nőket, az „*ami menyasszonyokat*” is erkölcsileg eltévelyedett, nemi betegségeket terjesztő szajhának tartották, előéletüket az amerikai szervek alaposan megvizsgálták. Erről tanúskodik *Eva Maltschnig* tanulmánya.

A legnehezebb helyzetben — természetesen az édesanyák mellett — talán az afroamerikai, az Egyesült Államokban is diszkriminációnak kitett apáktól (illetve a fekete francia, továbbá marokkói katonáktól) származó gyermekek voltak. Egy részüket édesanyjuk intézetbe adta, tenegrentúli adoptálásra küldte (illetve francia apától származó gyerekeket szervezeten repatriáltak múltjuk nyomainak eltüntetésével Franciaországba, tudjuk meg például *Rainer Gries* írásából), volt, akinek az édesanyja a bőrt fehéritő krémet vásárolt, másnak éjjel hajhálót kellett viselnie, nehogy feltűnjön a másságot nem toleráló, rasszista sztereotípiákkal bőven átitatott társadalom „*örök tegnapijainak*”. Több írás foglalkozik az ő sorsukkal.

Annette Brauerhoch tanulmányában a *Toxi* című, 1952-ben készült, az előítéletek ellen küzdő nyugatnémet filmet mutatja be. Toxi egy öt éves kislány, akinek az édesanyja meghalt, fekete bőrű édesapja pedig visszatért az Egyesült Államokba. Az elhagyott gyermek egy hamburgi család fogadja be, és a vele szemben kezdetben meglévő fenntartások ellenére meghódítja mindenki szívét. A történet végén, karácsony estéjén édesapja is megjelenik és magával viszi Toxit, így minden probléma megoldódik. Természetesen a valóság nem volt ennyire rózsaszínű, még a kötet borítóján egy gyermekkori barátnőjével látható *Helmut Köglberger* számára sem. A nagymamájánál felnőtt kislány, aki még afroamerikai édesapja nevét sem ismerte, az 1960–70-es években a LASK Linz és az Austria Wien labdarúgója és kétszeres gólkirálya volt. 1965-ben Magyarország ellen volt először osztrák válogatott és többször a csapatkapitányi karszalagot is viselhette. Később Nairobiban a *Hope for Future* projekt keretében labdarúgó-akadémiát irányított. Mégis sikerre karrierje során végig az volt az érzése, hogy teljesítményével kompenzálnia kell a származását.

A tizenhat tanulmányt tizenhárom önéletrajzi szöveg követi. Olvashatunk olyan történetet, amelyben nem csupán a lány vette fel a kapcsolatot édesapjával a Szovjetunióban, de szülei is újra találkoztak több mint negyven év után. Mások hosszú kutatás után féltestvéreiket ismerhették meg. Gyakran visszatérő elem az édesanya, illetve a család által évtizedeken át eltitkolt valódi gyökerekkel való kései, felnőttkori szembesülés. Megrázó történetek a sokáig láthatatlan, eltitkolt és tabuizált generáció tagjairól.

Fiziker Róbert

Szita Szabolcs

A GESTAPO TEVÉKENYSÉGE MAGYARORSZÁGON 1939–1945

A német Titkos Államrendőrség Magyarországon a II. világháború idején

Corvina Kiadó, Budapest 2014. 287 o.

Szita Szabolcs új kötete az 1933 és 1945 között létező náci titkos államrendőrséggel (Geheime Staatspolizei-Gestapo) kapcsolatos legújabb kutatásainak summázata.

A második világháborút kutatók, közelebbről pedig a magyar holokauszt egyik legjelentősebb szakértőjeként számon tartott szerző könyve voltaképpen tíz bő évszét ezelőtt megjelent

munkájának (*Szita Szabolcs: A Gestapo Magyarországon. A terror és a rablás történetéből.* Bp. 2002.) felújított, jegyzeteiben némileg kibővített változata.

Szita Szabolcsra jellemző, hogy összefoglaló munkáiban témáját igyekszik széles beágyazottságban elhelyezni. Teszi ezt azzal a szándékkal — s ez egyben egyfajta ars poeticája is —, hogy a tanulóifjúság, elsősorban a középiskolás és egyetemista generáció, részben pedig a fiatal értelmiségiek számára ne csak a szűken vett témáról adjon kimerítő információt, de ennek örve alatt megismertesse olvasóit a nemzetközi folyamatokkal, szélesebb társadalmi-politikai-ideológiai összefüggésekkel egyaránt.

Jelen munkája tudományos igényű szakmonográfiának fogható fel, ám a fentiek szellemében ezúttal is roppant közérthető stílusban, ugyanakkor forrásokkal gazdagon illusztrálva és a szükséges lábjegyzeteken (amelyek száma így is 644 lett) túlmenően az olvasót nem megterhelve igyekezett a Gestapo magyarországi tevékenységének szerteágazó témakörét megragadni.

Már a cím is meglepődést kelthet az olvasóban, hiszen a — történeti interpretációkkal ellentétben — a benne szereplő hat éves intervallum jelzi, hogy nemcsak az ország 1944. március 19-én történt német megszállása után, de már évekkel korábban is jelen volt hazánkban a náci titkosrendőrség, még akkor is, ha „a Gestapo magyarországi tevékenysége a megszállás első három hónapjában volt a legkiterjedtebb.”(7. o.)

A mintegy 280 oldalra rúgó kötet első fejezete (11–43. o.) a terrorszervezet létrejöttét, felépítését és általános történetét adja mindenekelőtt a német szakirodalomra támaszkodva. Bár Szita Szabolcs azt írja, hogy a szervezet „gyökerei a porosz hagyományba nyúlnak”, ez valójában azt jelenti, hogy a porosz miniszterelnökké kinevezett Hermann Göring 1933. április 11-én hozta létre a Gestapo-t, amely Heinrich Himmler irányítása alatt a náci rendőrállam kiépülésében is egyfajta mintaszerepet töltött be. A szerző meggyőzően mutatja be a Gestapónak — a náci terrorrendszerben többször szervezettel nehezen követhető — történetét, fejlődését. Ennek magyar vonatkozásából vizsgálata tárgyának az 1939-ben létesített rendőrségi csúcshivatal, a Birodalmi Biztonsági Főhivatal (Reichssicherheitshauptamt-RSHA) keretében kifejett működését kell kiemelni, hiszen az RSHA adminisztrációja alá tartozó terrorszervezetek (a Gestapo mellett az SD és a szövevényesen átláthatatlan struktúrájú és működésű SS túlnyomó része), amint a következő fejezetekből egyértelműen kiderül, 1944 tavaszától közösen léptek fel a magyar lakossággal szemben. Továbbá részletes képet kap az olvasó az általa működtetett besúgóhálózat kiterjedt németországi mibenlétéről is. Hozzá kell azonban tenni, hogy e fejezet túlságosan hosszúra nyúlik ahhoz képest, hogy a címet mit ígér s ugyancsak ez az etap az, amely a magyarországi viszonyoktól függetlenül „lebeg” a kötetben belül.

A munka második fejezetének (44–78. o.) első része a titkosrendőrség második világháború alatti európai kiterjedéséről értekezik s innen jut el a Gestapónak az Anschluss utáni magyarországi működéséhez. Pontosabban — sajnos szakirodalmi- vagy forráshivatkozás nélkül — meg tudhatjuk, hogy már 1936-tól fogva készültek ügynökjelentések rendszerellenes megnyilvánulásokról és a feléledő szélsőjobboldali pártokról, mozgalmakról. (53–54. o.). Lényegesebb viszont, hogy a szerző elsőként vázolta részletesen az 1938 és 1944 közötti német titkosrendőrség és hírszerzés hazai jelenlétét. Az ezirányú, kétoldali kooperációban Sztójay Dömének, a vezérkari főnökség osztályvezetője, majd utódja, Hennyey Gusztáv játszottak fontos szerepet [59] A Gestapóval a magyar belügyi szerv egyeztetett az 1941 augusztusi kárpátaljai deportálás ügyében, de azt mondhatjuk, hogy a német fél permanens bizalmatlansága mellett is az együttműködés folyamatosan erősödött; a szerző meggyőző példák során keresztül bizonyítja, hogy a Gestapo ügynökei jól kiépített titkos hálózatot hoztak létre, amelynek oszlopos tagjai között találjuk Ruskay Jenő leszerelt tábornokot, Baky László volt csendőrtisztet, és Hain Péter detektívfelügyelőt – utóbbi két személy az 1944-es holokausztban is tevékeny szerepet vállalt.

A következő fejezet (79–136. o.) a német megszállás utáni históriát taglalja. Ebből egyaránt pontos képet kapunk a német megszálló egységek szervezetéről, illetve az RSHA alá tartozó többi szervezetről. Szita Szabolcs részletesen tájékoztat arról — elsősorban itt is német szakirodalom és források, valamint néhány visszaemlékezés alapján —, hogyan bénították meg szinte azonnal az ellenállást és a társadalom minden csoportját érintő letartóztatási hullám révén megfélemlítették a lakosságot. Emellett megismerjük a „terror topográfiáját”, vagyis a Gestapo és az RSHA alá tartozó náci szervezetek budapesti térfoglalását is. A szerző természetesen foglalkozik a tavaszi és nyári gettósításban, illetve deportálásában való részvétellel is. E fejezet legfőbb érdeme, hogy — mintegy párhuzamos mikrovizsgálatként, addig feltáratlan forrásokra is építkezve — bemutatja az 1944 tavaszán a Gestapo őrizetébe került, Bécsbe deportált magyar zsidó foglyok (katona-

tisztek, arisztokraták, mágnások és egyszerű zsidó emberek) sorsát, valamint a német rendvédelmi szervek által felügyelt, a budai Gyorskocsi utca börtönbe hurcolt heterogén fogolycsoportok történetét.

A fenti vizsgálat átvezet a könyv következő — a kötet témájához csak részben kapcsolódó s ezért igen rövid — fejezetéhez (138–151. o.), amely a protonáci Hain Péter által irányított, 1944 áprilisában felállított Állambiztonsági Rendészet (az úgynevezett „magyar Gestapo”) működését elemzi.

A következő fejezet (152–175. o.) A Gestapónak a magyar zsidó vagyon „árjásításában” való szerepét veszi górcső alá. E kérdéskör a szakirodalomban (Ungváry Krisztián, Botos János, Kádár Gábor és Vági Zoltán révén) (Lásd elsősorban: *Botos János: Ez a kifosztás lesz a végső!? Az 1938–1945 között elkobzott zsidó vagyonok értéke.* Bp. 2011. 73–96. Az „árjásítás” sokszor ellentmondó rendeletekötésai és a pénzügyi elosztás folyamataira vonatkozóan elsősorban: *Kádár Gábor–Vági Zoltán: Hullarablás. A magyar zsidók gazdasági megsemmisítése.* Bp. 2005.; *Ungváry Krisztián: A Horthy-rendszer mérlege. Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon.* Pécs–Budapest. 2012. 557–602.) az utóbbi évtizedben meglehetősen jól feltárt terület, ezért meglepő, hogy Szita Szabolcs nem az említett szerzők eredményeire épített, hanem a szekunderirodalomra, illetve saját magyar és orosz levéltári vizsgálataira. Ezzel együtt is kiderül, hogy az SS hol egyszerű eltulajdonítással, hol pedig zsarolással, megvesztegetéssel jutott óriási vagyonhoz. A Kurt Becher SS-Obersturmbannführer vezette tevékenységet a szerző helyesen és szókimondóan „rablóhadjáratnak”, „garázdálkodásnak” nevezi, amellyel az állami vagyon jelentékeny szelete az SS prominenseinek birtokába jutott. Itt jegyezzük meg, hogy a kötet egészét tekintve Szita egyébként sem fukarkodik az értékitéletet kifejező jelzők, sarkos megfogalmazások használatától. A szaktudományos munkáktól elütő, szokatlan jelenség ezúttal — legtöbbször — mégsem bántó, inkább a szerzőnek a zsidóüldözéssel, terrorral, kizsákmányolással szembeni személyes attitűdjét és a tragikus témához való erkölcsi alapállását jelzi.

Jól ismert, és ezúttal is bemutatja Kasztner Rezső újságírónak, a Zsidó Segély- és Mentőbizottság vezetőjének tevékenysége, aki alkusorozatok révén az SS-nek fizetett hatalmas vagyonoért cserébe sikerült az auschwitzi pusztulásból „kivásárolnia” néhány ezer zsidó személyt, akiket 1944 decemberében sikerült is Svájcba menekíteni. Szita Szabolcs új források bevonásával, példák sorozatával plasztikus képet fest a kifosztás folyamatáról. Különösen értékes a szerzőnek a Nemzetköz Vöröskereszt genfi levéltárában végzett kutatására támaszkodó mikrovizsgálat, amelynek során feltárta Mauthner János nagyvállalkozónak mint bécsi Gestapo-tűzsnak a történetét. Ezáltal közelebb hozta az olvasókhoz az SS-nek azt az eddig kevésbé ismert tevékenységét, amelynek során a kirablás fejében nyugatra menekülő zsidó mágnáscsaládok egy-egy tagját tűszkény őrizetben tartották azért, hogy „a semleges külföldre érkezett családtagok magatartását szabályozzák.” [169.] A kötet újabb fejezete (176–195. o.) az 1944 júniusától a nyilas hatalomátvételig tartó periódus összefoglalása: ebben az időszakban „a Gestapo mind terhesebb szorítása” elérte a jobboldali kormányzat ingerküszöbét is, Horthy és köre azonban képtelen volt megszabadulni a náci megszállással együtt járó nyúgtól. Ebben nem csekély szerepet játszott — Szita Szabolcs mindezt hitelesen ismerteti — a kormányzat háta mögött a német terroregységekkel összejátszó különféle nyilas csoportok és személyek aknamunkája. Megjegyezzük — bármennyire is fontos és érzékletes — a kötet témájához nem illeszkedik a magyar foglyoknak a mauthauseni koncentrációs táborbeli életét taglaló alfejezet. Az utolsó előtti fejezet (196–239. o.) címe („Szálasi Ferenc uralma, a végjáték”) a Szálasi-kormány alatti Gestapo-történetet ígéri. Tartalma azonban kevésbé szól erről, ehelyett jobbára a szakirodalom alapján e periódus holokauszt-történetét foglalja magában. Megállapításunk alól kivételt jelent a Hain Péter által vezetett rendőrség politikai osztályának rendvédelmi tevékenysége, sietős németországi kitelepülését ábrázoló alfejezet, amely a Gestapóhoz fűződő szoros, együttműködő viszonyt is tisztázza. Nehezen érthető ugyanakkor, miért volt szükséges meglehetősen kimerítően (mintegy harminc oldal terjedelemben) szólni a kötet témájához nem szükségképpen kötődő nyilaskeresztes Számonkérő Különítményről, valamint a november 3-tól, a komáromi csillagerődéből újfent meginduló deportálásról, miközben a Gestapo dunántúli működését csupán öt oldal mutatja be. A monográfia utolsó fejezete (240–250. o.) a Gestapo „utóéletéről” szól. A recenzens csak dicsérni tudja, hogy a szerző gondot fordított arra, hogy a Gestapo-foglyok háború utáni sorsát is nyomon kövesse. Erre legalkalmasabbnak a korábban részletesen bemutatott Gyorskocsi utcai Gestapo-rabok 1945-ben létesített tömörülése, a Gestapo Fogházviseltek Köre tevékenységének vizsgálása tűnt. Szita feltehetően azért is tartotta a bemutatást lényegesnek, mert általa jól érzékelhető, miképpen viszonyult a röviden demokratizálódás, majd az újabb totális diktatúra a baloldali-polgári tömörüléshez, illetve a zsidókérdéshez. A

Gestapo Fogházviseltek Köre kezdeti színes tevékenysége (regisztráció, emléképolás, népbírósági perekhez dokumentáció összeállítása, könyvkiadási tevékenység) az ÁVO, majd ÁVH zaklatásainak köszönhetően fokozatosan ellehetetlenült. A kiépülő diktatúrában a zsidók szenvedéseiről nem lehetett többé szót ejteni. A ráadásul demokratikus, polgári értékrendű szervezetet, s általában „a Gestapo volt foglyait” 1947 őszétől már „csend övezte”. (249. o.)

A kötet felépítésének bemutatása, eredményeinek hangsúlyozása mellett szót kell ejteni hiányosságairól, fogyatékoságairól is. Amint esett róla szó, a monográfia bizonyos részei túlmutatnak annak tematikáján. Olyannyira igaz ez, hogy a recenzensnek az a benyomása (legalábbis a döntő, 1944-es év kapcsán) hogy a szerző túllépte témája kereteit s a Gestapo mellett a tőle sok esetben elválaszthatatlanul működő SS (és részben az SD) történetét is belesűrítette. Nem teljesen érthető, hogy pl. a zsidó vagyon elrablása miért a Gestapo történetébe illik bele, hiszen ez közismerten Himmler egyik „bizalmi emberének”, Kurt Becher SS-Obersturmbannführernek irányításával zajlott (153. o.). Több ízben megfigyelhető, hogy holokauszt-specialistaként a szerző sokszor elkalandozik. Így pl. a mauthauseni védőőrizetes magyaroknak egyébként a szerző máshol már publikált alap kutatásaira támaszkodó bemutatása miért érdekes.

Érdekes néhány szót szólni munka formaiságáról is. Szita Szabolcs könyve csekély számú, jelentéktelen súlyú elütést, hibát tartalmaz. Körükbe tartozik a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának helytelen írásmódja („Magyar Nemzeti Országos Levéltár”, 54. o.), az akkor már József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem korábbi elnevezésének használata („József Nádor Műegyetem”, 188. o.). Nincs ugyanakkor az idegen mozaikszavaknak elkülönített feloldása. Ebből adódóan a szerző, az értő olvasást nem segítő, a törzsszövegben lévő előfordulás után zárójelben tünteti fel külföldi mozaikszavak teljes terjedelmű kiírását, de sajnos nem mindig (pl. a Gestapo esetében a német kifejezést nem adja meg stb.) Mivel Szita széles olvasóközönség figyelmére tart számot, kívánatos lett volna a Források és feldolgozások részben nem ömlesztve, hanem — a tudományos művek esetében bevett módon — a kiadott kűtföket a szakirodalomtól elkülöníteni, a szakirodalmon belül pedig könyvekre, cikkekre-tanulmányokra bontani. Még inkább indokolatlan, hogy miért maradt ki a (levéltári) források nagyobb egységeinek felsorolása. Sajnálatos az is, hogy a bibliográfiába számos pontatlanság csúszott bele (pl. Rajniss Ferenc naplókiadásakor nem adta meg a szerkesztő, Sipos Péter nevét.; A rendőrségi célkeresztben a szélsőjobb című, Sombor-Schweinitzer József rendőrfőkapitány-helyettes feljegyzéseit közreadó, 2009-es forráskiadás esetében Kovács Tamás nem szerkesztőként, hanem szerzőként szerepel s a kötet alcíme is lemaradt.; a szerző saját maga által jegyzett, Raoul Wallenberg zsidómentő tevékenységéről szóló 2012-ben publikált könyve esetében csak az angol kiadást jelöli, stb.) Mindennek korrekciója nagyban segíthette volna az egyébként színvonalas kötet használatát. Hiányoljuk, hogy a szerző egyes fejezetekben minimális mértékben építette bele az elmúlt évek szakirodalmi termését (például Karsai Lászlónak az utóbbi években Szálasi Ferencről és politikájáról szóló publikációit). Hasznos ugyanakkor a különlegesen sok személynevet magában foglaló kötet előforduló személynevek névmutatója (255–263. o.; 273–287. o.), és a munka korábbi kiadásához képest jelentősen frissített, igényes kép- és dokumentum mellékletek is.

Fontos lett volna a munka módszertanának bemutatása, hiszen jól látszik, hogy a szerző elsősorban a hatalom szempontú megközelítést választotta szerző, ennek megfelelően munkája a szervezet által termelt iratokra támaszkodik, és jóval kevésbé érvényesül az áldozati csoport narratívája. Ezt húzza alá, hogy a magyar relációban lényeges (s egyébként más kutatók által sem gyakran hasznosított) video-interjúkat, dokumentumfilmeket ritkán találunk, visszaemlékezésekkel is csupán elvétve találkozunk. (A személyes tárgyakról mint történeti forrásokról már nem is beszélve). Ez az attitűd egyébként — amint néhány évvel ezelőtt Gyáni Gábor történész rámutatott (*Gyáni Gábor*: Helyünk a holokauszt történetírásában. Kommentár 3 (2008/3) 13–23. A probléma nemzetközi keretéhez lásd: *Dalia Ofer*: The Community and the Individual: The Different Narratives of Early and Late Testimonies and Their Significance for Historians. Holocaust History in Context. Emergence, Challenges, Polemics & Achievements. Ed. David Bankier and Dan Michman. Jerusalem 2008. 519–535.) — a holokauszt kutatókat általánosságban jellemzi, noha a hazai közgyűjteményekben is rejtőző, több száz publikálatlan memoár és napló mellett éppen az utóbbi években lendült fel Magyarországon is a holokauszttal kapcsolatos forráspublikálás.

Szita Szabolcs összefoglalása bizonyos aránytalanságai, gyengeségei ellenére is a benne rejlő hatalmas, összefogott tudásanyag okán hasznára válik a korszakkal foglalkozó történészeknek és jó szívvel ajánlható a második világháború és a holokauszt iránt érdeklődő a laikus közönségnek. Ko-

herens művéből ugyanis markánsan kitűnik a lényeg, amelyet az epilógusban a szerző maga így summázott: „A kötetben feldolgozott tények, adatok, ismert és ismeretlen összefüggések sorából kiviláglik, hogy a Gestapo a hitleri birodalom egyik erős tartópillére volt. Ez az irgalmatlan mechanizmus Magyarország megszállása után képes volt a magyar nemzeti ellenállás megbénítására, több ezer hazafi elfogására, bebörtönzésére, százezrek deportálására. Személyi állományának tettei mögött mindig felismerhető a XX. század egyik szörnyetege, a nemzetiszocializmus. A Gestapo számára mit sem jelentettek olyan fogalmak, mint a szabadság, az emberi jogok, az emberi méltóság vagy az emberiség. Korlátlan hatalmat akart, és a legtöbbször el is érte.”

Szécsényi András

SRBI I RAT U JUGOSLAVIJI 1941. GODINE

Zbornik radova. Serbs and War in Yugoslavija 1941

Thematic Collection of Articles

Glavni i odgovorni urednik, Editor- in-chief Dr Dragan Aleksić

Institut za noviju istoriju Srbije, Muzej žrtava genocida, Institut za Slavistiku Ruske Akademije

Nauka. The Institut for Recent History of Serbia, Museum of Genocide Victims, Belgrad,

Institut of Slavic Studies of the Russian Academy of Sciences, Beograd, 2014. 631 o.

A SZERBEK ÉS A HÁBORÚ JUGOSZLÁVIÁBAN 1941.

Tanulmánykötet

Szerbia, illetve Jugoszlávia 20. századi történelmének egyik legvitatottabb korszakát, a második világháború eseményeit, pontosabban a háború első esztendejének történetét választotta témájául a Szerbia Újkortörténeti Intézete által nemrég megjelentetett tanulmánykötet. Dragan Aleksić, a kötet szerkesztője, a korszak elismert szakértője abból indult ki, hogy az 1941-es esztendő eseményei, a gyors katonai összeomlás, az ország felosztása, az ellenállás és a polgárháború kibontakozása nem csupán az ország elleni katonai agresszióval magyarázható, de „*egy hosszan tartó belső krízis*” eredménye is volt. Mint a bevezetőben írja, a jugoszláv állam hivatalos ideológiája, a nemzeti egység gondolata a harmincas évek végére látványos vereséget szenvedett, a centralizmus feladása, az állam dualista hatalmi szerkezet irányába történő átalakítása ennek hivatalos elismerését jelentette. A Horvát Bánság megalakítása azonban nem csillapította a belső nemzeti ellentéteket, ellenkezőleg, Szerbián belül is felerősítette azokat vitákat is, hogy a szerb nemzetnek Jugoszlávián belül, vagy azon kívül van-e jövője. Abból a tapasztalatból kiindulva, hogy a parlamentáris rendszer, azaz a demokrácia nem oldotta meg az ország súlyos nemzeti, szociális, gazdasági és egyéb problémáit, már az 1941 áprilisi katonai vereség előtt felerősítették a szélsőséges jobb és baloldali mozgalmakat. A háború alatt pedig, mutat rá Aleksić, a megszállt szerb területeken (s tegyük hozzá Horvátországban is) kizárólag a szélsőséges jobboldali eszmék és mozgalmak kaptak lehetőséget a legális, bár a németek által erősen korlátozott politikai beleszólásra.

A második világháború korábban is a jugoszláv történetírás érdeklődésének középpontjában állt, és nincs ez ma sem másként az utódállamok historiográfiájában. A szemlélet azonban radikálisan megváltozott – a partizánmozgalom kizárólagos, többnyire megszépített ábrázolása helyett a szerb történetírásban is utat tört a korszak új szempontok szerinti vizsgálata, elsősorban a „*nemzeti látószög*”, és helyet kaptak a korábban tiltott, vagy éppen csak megtűrt témák is. Ilyenek például a megszállás alatti mindennapi élet, a Draža Mihailović-féle ellenállási mozgalom elsősorban antifasiszta, hazafias jellegét hangsúlyozó kutatások, de említhetjük a kollaboráns Nedić-kormány tevékenységét vizsgáló köteteket, tanulmányokat is, illetve általában a szerb kollaboráció, vagy éppen a partizán megtorlások kérdését. (E hatalmas mennyiségű irodalomból csak illusztrációként említünk néhány általunk fontosnak tartott újabb monográfiát: Dragutin J. Ranković: *Svakodnevi život pod okupacijom 1941–1944: iskustvo jednog Beogradanina* (priredili Nataša Milićević i Dušan Nikodijević) Beograd, 2011. Kosta Nikolić: *Strah is nada u Srbiji 1941–1944: svakodnevi život pod okupacijom*. Beograd, 2002. Srdan Cvetković: *Između srpa i čekića u Srbiji 1944–1953*. Beograd, 2006. Nataša Milićević: *Jugoslovenska vlast i srpsko građansvo 1944–1950*. Beograd, 2009. Momčilo Mitrović: *Srpska nacionalna čast pred zakonom 1945*. Beograd, 2007. Kosta Nikolić: *Istorija ravnogorskog pokreta: 1941–1945*. Tom 1–3. Beograd, 1999. Kosta Nikolić i Bojan B. Dimitrijević: *General Dragoljub Mihailović: 1893–1946:*

bibliográfiája. Beograd, 2011. Ratni govori generala Nedića srpskom narodu (priredio Miroslav Kostić). Beograd, 1991. Bojan B. Dimitrijević: Vojska Nedićeve Srbije: oružane snage srpske vlade 1941–1945. Beograd, 2011. Olivera Milosavljević: Potisnuta istina: kolaboracija u Srbiji 1941–1944. Beograd, 2006. Bojan Đorđević: Srpska kultura pod okupacijom. Beograd, 2008. Ljubinka Škodrić: Ministarstvo prosvete i vera u Srbiji 1941–1944: sudbina institucije pod okupacijom. Beograd, 2009. Aleksandar Stojanović Srpski civilni/kulturni plan vlade Milana Nedića. Beograd, 2012.) E tanulmánykötet címe pedig eleve arra utal, hogy Jugoszlávia történetét, hasonlóan a többi új délszláv állam (horvát, szlovén, bosnyák stb.) történetírásához, Szerbia szempontjából közelítik meg. S habár a könyv címében az 1941. esztendő szerepel, a tanulmányok kronológiai határa ennél jóval tágabb, s gyakorlatilag átfogja az első Jugoszlávia egész időszakát, mivel, mutat rá a kötet szerkesztője, az 1941-es vereség előzményei ide nyúlnak vissza.

A kötet 27 tanulmányt és három nagyobb tematikai egységet foglal magába: a jugoszláv válság és a háború megpróbáltatásai; Jugoszlávia szomszédai és a nagyhatalmak a Jugoszlávia elleni háború kirobbanásának idején; valamint Szerbia a megszállás alatt. E nagyobb tematikai egységeken belül a szerzők olyan kérdéseket elemeznek, mint például a jugoszláv politikai erők helyzete a háború előestéjén, a megszállás és a kollaboráció, valamint a szerb állam átszervezésének problémája, az egyes szomszédos országok és a nagyhatalmak Jugoszláviára vonatkozó tervei, a tömeges megtorlások problémája, a menekült kérdés, Szerbia és a Független Horvát Állam viszonya, a menekült kormány tevékenysége, hogy csak néhány érdekes problémára utaljak. A kötet hat ország történéseit sorakoztatja fel, a 27 tanulmányból tizenegyet külföldi, orosz, bolgár, szlovén, horvát, német, lengyel és magyar szerzők írtak, valamennyien a nemzetközi balkanisztika ismert kutatói, illetve tehetséges fiatalok. A tanulmányok a szerb mellett németül, oroszul és angolul olvashatók. Valamennyi tanulmány akárcsak rövid ismertetésére e recenzió keretei között nem térhetünk ki, ezért két nézőpontból válogattuk ki azokat az írásokat, amelyeket néhány szó erejéig szeretnénk bemutatni. Egyrészt felhívánk a figyelmet azokra a tanulmányokra, amelyek a szerb és a nemzetközi történetírás szemléletváltozására, új eredményeire utalnak, illetve azokra, amelyeknek így, vagy úgy, de magyar vonatkozásuk van.

Aleksandar Stojanović, Szerbia Újkortörténeti Intézetének (Institut za noviju istoriju Srbije) fiatal munkatársa és Christian Kurzydowski, a Londoni Egyetem Goldsmith College (Goldsmiths College University London) lengyel doktorandusz hallgatója egy-egy szélsőjobboldali szerb politikus nézeteit és tevékenységét elemzi. Stojanović a Nedić-kormány vallás- és közoktatási miniszterhelyettesének, a Magyarországon ismeretlen Vladimir Velmar-Janković (aki egyébként 1918 előtt a budapesti Thököliánumban végezte tanulmányait), szélsőséges nacionalista, rasszista nézeteit, míg Christian Kurzydowski Dimitrije Ljotićnak, a Zbor nevű szerb nacionalista szervezet alapítójának, a Milan Nedić tábornok vezette „népi megmentés kormánya” fő ideológusának gondolatait mutatja be. Kurzydowski arról ír, hogy Ljotić nézeteinek kialakulására jelentős hatást gyakoroltak az orosz szlavofilok és az ortodox keresztény miszticizmus, különösen Alekszej Homjakov, Nyikolaj Bergyajev, valamint Lev Tolsztoj. Kiemeli, hogy a szerb hadsereg második balkáni háborús szenvedései a francia Pascal organizmusa és az Action Française ideológusa, Charles Maurras felé terelik figyelmét. Az ő hatásukra dolgozza ki a monarchiára, az egyén és a közösség viszonyára, az autoriter hatalomra, valamint a társadalom hivatásrendi felépítésre vonatkozó nézeteit.

A Magyarországon is jól ismert orosz kutató, Leonid Gibianszkij, az Orosz Tudományos Akadémia Szlavisztikai Intézetének (Insztitjut szlavjanovegyenija RAN) munkatársa a Szovjetunió Jugoszláviával kapcsolatos külpolitikáját elemzi az áprilisi katasztrófát megelőző időben. Habár időről időre megjelennek olyan munkák, amelyek a brit titkosszolgálat mellett a szovjetek márciusi puccsban történő részvételét is felvetik, mindmáig nem kerültek elő olyan források, amelyek ezt alátámasztanák – hangsúlyozza. A Simović vezette kormány hatalomra jutása után, folytatja a szerző, a szovjet külpolitika felgyorsult, ám továbbra is ellentmondásos maradt Jugoszláviával kapcsolatban. Április 6-án kora reggel Moszkvában, a szovjet vezérkar tárgyalásokat folytatott Simić moszkvai jugoszláv követtel és fegyverek, valamint haditechnika azonnali szállításában állapodtak meg. De Sztálin, ugyancsak ezen a reggel, tekintettel a szovjet-német kapcsolatokra, elhatározta, hogy megtagadja az új jugoszláv kormánnyal kötött egyezmény nyilvános diplomáciai elismerését. A szovjet-német kapcsolatokra való tekintettel a Szovjetunió nem ítélte el Németország Jugoszlávia elleni agresszióját, a szovjet sajtó is néma maradt. Egyedül Magyarország bekapcsolódására reagált Moszkva, amikor Visinszkij külügyminiszter kijelentette, a szovjet kormány nem helyesli a magyar kormány döntését. Gibianszkij hangsúlyozza, mindmáig vita-

tott, hogy a szovjet–jugoszláv szerződés megkötésével mi is volt Moszkva valódi szándéka. Felveti, a szerződés megkötésével Moszkva talán kedvezőbb pozíciókat szeretett volna megszerezni a németekkel szemben a Balkánon, hogy aztán erre támaszkodva újabb alkuba bocsátkozhassanak Hitlerrel, ezt a feltételezést azonban, teszi hozzá, mindmáig nem sikerült megfelelő forrásokkal alátámasztani.

Katrin Boeckh, a regensburgi/ müncheni Kelet-és Dél-Európa Kutató Intézet (Institut für Ost-und Südosteuropaforschung) munkatársa Németország Jugoszláviával kapcsolatos terveit elemezve abból indul ki, hogy a náci vezetés az 1941 tavaszi balkáni háború mérlegét korántsem egységesen ítélte meg. A balkáni sikerek, mint a Szovjetunió elleni háború „gyors tesztje” egyrészt erősítették magabiztosságukat, másrészt a sikernek nem volt tartósabb hatása, mivel Jugoszlávia a német élettérnek csupán a perifériáján helyezkedett el. A szerző felveti azt a korántsem új gondolatot is, hogy a németek talán azért nem vetettek be nagyobb erőket Tito partizánjai ellen, hogy az ellenállás két szárnya egymást semmisítse meg.

Szerb Tudományos Akadémia Jovan Cvjić Földrajzi Intézetének (Geografski Institut „Jovan Cvjić” SZANU) kutatói, Željko Bjeljac, Marija Drobnjaković és Milan Radovanović a vajdasági migrációs folyamatokat elemzik a Jugoszlávia elleni háború előestéjén és közvetlenül utána. Tanulmányuk alapforrását azok az 1931-es népszámlálási adatok alkotják, amelynek eredményeit annak kedvezőtlen anyanyelvi, etnikai és vallási adatai miatt csak 2004-ben hozták nyilvánosságra, tudományos feldolgozásuk pedig csak nemrég kezdődött el. A szerzők hangsúlyozzák, hogy a Vajdaság (Bácska, Bánát és Szerémség) 1941-es migrációs folyamatainak elemzését nagyon meglehizti, hogy annak területét három különféle állami-politikai entitás, azaz Magyarország (Bácska), az usztasa horvát állam (Szerémség), illetve a németek által megszállt Szerbia (Bánát) között osztották szét. A migráció fő mozgatója 1941-ben, állapítják meg, az adott államok kisebbségpolitikája volt, és elsősorban a területükön élő szláv telepések, illetve általában a szerbek elűzésére irányult. Ezért külön figyelmet szentelnek az 1919 és 1931 között végrehajtott telepítéseknek, mivel ezek a szláv, zömmel szerb és crnagorac vajdasági agrártelepések (mintegy 20 ezer család, kb. 100 000 fő) válnak majd az új államok erőszakos kitelepítésének célpontjává. Szamba veszik az optálás miatt bekövetkezett migrációt is – amely elsősorban a vajdasági magyarok létszámát csökkentette, legalább 40 ezer fővel, akiknek létszáma 1934-ben, a marseilles-i merénylet miatti kiutasításokkal 4 ezerrel tovább csökkent. A Bácskából 1941 áprilisában kitelepítették ezt a kolonista szláv populációt, és mintegy 16 ezer bukovinai magyart, moldvai csángót és vitézeket, telepítettek be, majd a Horvátországgal megkötött telepítési egyezmény keretében 395 boszniai magyar család (1552 fő) érkezett a Bácskába, illetve Baranyából a magyar hatóságok mintegy 5 800 jugoszláv telepest telepítettek ki. Az általuk közölt számok egyébként megegyeznek a magyar történetírás által ismert számokkal. A tanulmány írói szerint a független Horvát Államból elűzött mintegy 200 000 szerbből 40 ezer volt szerémségi. A Bánátban politikai okok miatt nem volt jelentős szláv migráció, kitelepítés. Itt a németek a terület szinte teljes zsidó lakosságát (mintegy 15 ezer fő) irtották ki. A kötet szerzői a Vajdasági Autonóm Tartomány által 2009-ben közzétett, sokat bírált, „Az igazság útján” (*Na putu ka istini*) című kötet adatai alapján azt írják, hogy a Vajdaság civil áldozatainak száma 1941–1945 között 70 890 fő volt, ebből 42 106 fő volt szerb nemzetiségű (59,4%), a többi nemzetiségre vonatkozó adatokat, így a magyarokét sem közlik. Közülük a szerzők szerint 1941-ben 7813 főt végeztek ki, akiknek többsége, 38,28%-a bácskai és baranyai volt, azaz a terület Magyarországhoz történő visszacsatolásakor esett áldozatul. 32,88%-uk bánáti, míg 28,84%-uk szerémségi volt. Kár, hogy az áldozatok számára vonatkozó újabb kutatási eredményeket a szerzők nem hasznosították.

A kötet magyar szerzője, a magyar–jugoszláv kapcsolatok és Jugoszlávia történetének elismert hazai művelője, Hornyák Árpád, „Magyarország részvétele Jugoszlávia 1941-es feldarabolásában” című tanulmányával szerepel a kötetben. Hornyák elsősorban a Délvidék visszafoglalásának előzményeiről értekezik. Abból indul ki, hogy az 1941-es események fő oka az első világháborút lezáró trianoni békében gyökerezik, amelyet Magyarország ugyan aláírt, de azt sem a politikusok, sem az ország polgárai nem fogadták el. Öt szempontot vizsgál, amely megítélése szerint alapvetően befolyásolta Magyarország és Jugoszlávia, illetve általában Magyarország szomszédaihoz fűződő viszonyát: az adott országok mennyire voltak elégedettek határaikkal; a másik ország mennyiben segítette, vagy gátolta Magyarország nemzeti céljainak, értds határmódosításának megvalósítását; milyen volt a kisebbségek szerepe, súlya a két ország kapcsolatában; mennyire befolyásolták a gazdasági kérdések, vagy ahogyan a szerző fogalmaz, a „kölcsonös gazdasági függés” a két ország viszonyát; s végül az adott országok törekvései mennyire illeszkedtek a térség-

ben érdekelt nagyhatalmak törekvéseibe. A szerző ezeket a szempontokat figyelembe véve elemzi Magyarország és a királyi Jugoszlávia két világháború közötti kapcsolatait. A hazai történetírásban jelenleg uralkodó állásponttal szemben Hornyák úgy véli, hogy Magyarország nem a Szovjetunió elleni 1941. június 27-ei hadüzenettel lépett be a háborúba, hanem már április 11-én, mivel, érvel, az ekkor Jeruzsálemben székelő jugoszláv emigráns kormány május 4-én bejelentette, hogy április 11-e óta hadiállapotban lévőnek tekinti magát Magyarországot.

Zoran Janjetović, Szerbia Újkortörténeti Intézetének munkatársa (Institut za noviju istoriju Srbije), Jugoszlávia kisebbségtörténetének elismert kutatója, a Bánát helyzetét mutatja be. Akárcsak egyéb munkáiban, ezúttal is túllép a leegyszerűsítő, fekete-fehér, bűnös-ártatlan dichotómiákon és árnyaltan közelíti meg témáját. Elsősorban a német népcsoport háború alatt játszott szerepére koncentrálnál és számos ponton vitába száll egyrészt a korábbi jugoszláv historiográfia néhány állításával, illetve a német emigráns visszaemlékezések túlzásaival. Cáfolja például azt a jugoszláv, illetve szerb historiográfiában korábban elterjedt nézetet, amely szerint a jól szervezett ötödik hadosztalnak titulált németek 1941. áprilisában szervezett fegyveres támadást készítettek volna elő Jugoszlávia ellen. Janjetović különbséget tesz a Németországtól valóban fegyvereket kérő Janko Sepp, azaz a német kisebbség vezetőinek politikája, és a bánáti német paraszti tömegek magatartása között. Szerinte a hatalmi vákuum időszakában megszervezett nemzetőrség, illetve a német paramilitáris sportszervezeteket nem a jugoszláv állam elleni „szervezett fegyveres támadás” célját szolgálták. Mivel a háború után a németek kollektív felelősségre vonása összekapcsolódott a hazaárulás vádjával, ezért azt nem tartja bizonyítottnak. (A recenzens itt megjegyzi, hogy a jugoszláv államigazgatás összeomlásának első napjaiban a magyarok által lakott falvakban, sőt Nagybecskerekben is szerveztek fegyveres nemzetőrséget, és várták a magyar csapatok bevonulását. A magyar nemzetőrséget a helyi németek szerelték le.) Német hivatalos forrásokra támaszkodva a szerző azt írja, hogy a bánáti német népcsoport fegyveres segítségével Berlin egyáltalán nem számolt, ilyen tervekkel velük nem egyeztettek. Szól a Bánát Szabad Állam (Freistadt Banat), illetve a Mohácstól Belgrádig húzódó Duna-menti autonóm német állam megteremtésére vonatkozó tervekről is, amit Berlinben Jugoszlávia felosztása után határozottan leintettek. A tanulmány további részében a szerző a megszállt Szerbia részét képező Bánát közigazgatásának, helyi politikai, kulturális intézményeinek kiépítésével foglalkozik, amelyben a német népcsoport mindvégig vezető szerepet játszott, illetve kivételezett helyzetet foglalt el. Ezt a szerepet a szerző a magyarokkal történő összetűzésekkel ellenpontozza és hangsúlyozza, hogy a szerb kormány minimális befolyást gyakorolt a bánáti folyamatokra, míg Berlin, illetve a belgrádi német katonai parancsnokság annál inkább. Fontos szerep hárult a bánáti németekre a partizán mozgalom szétverésében, mutat rá, – egyrészt a Deutsche Mannschaft egységeinek, másrészt a Waffen SS „Princ Eugen” hadosztálya révén, amelybe a belépés, korántsem volt önkéntes. E helyen érdemes lett volna megemlíteni azt is, hogy a magyar kormány utasítására a bánáti magyarok vezetőinek sikerült megakadályozni a magyarok Waffen SS-be történő erőszakos toborzását. Tekintettel a Bánát sajátos helyzetére, a szétszabdalt országnak kizárólag ezen a részén nem került sor a jugoszláv telepések kitelepítésére, míg a zsidók deportálása és megsemmisítése már 1941 augusztusában megkezdődött. A tanulmány végén a szerző leszámol a bánáti ellenállással kapcsolatos korábbi mítosszal, s megállapítja, hogy az ellenállási mozgalmat 1942 elejére gyakorlatilag felszámolták. Tegyük hozzá, hogy bácskai ellenállással szinte egy időben. A nemzetiségek közötti feszültségek és a terület státuszának bizonytalanságai ellenére, zárja gondolatait Janjetović, 1941 és 1944 között a Bánátban viszonylagos nyugalom uralkodott, így ez a terület jelentős mértékben hozzájárult a németek háborús törekvéseinek gazdasági támogatásához.

Silvija Krejaković, a Kraljeví Nemzeti Múzeum (Narodni muzej, Kraljevo) munkatársának *”Mítosz és valóság között: tömeges megtorlás Kraljevóban, 1941 október”* című írása azért érdemel figyelmet, mert újraértelmezi a Wehrmacht által Jugoszlávia területén végrehajtott legnagyobb megtorlás, a kraljeví táborba zárt civilek és túsok kivégzésének körülményeit, és leszámol az ennek kapcsán korábban gyártott mítosszal, a kivégzettek számát felmagyító manipulációkkal. Részletesen bemutatja az 1941 nyarán kibontakozó csetnik és kommunista ellenállási mozgalmakkal szemben hozott német megtorló intézkedéseket (egy halott német katonáért 100, egy sebesült német katonáért pedig 50 túszt kivégeztek), amelyet 1941 szeptemberétől a civil lakossággal szemben alkalmaztak. Elemzi a kivégzések misztifikálásának korabeli gyökereit, a mítoszteremtés okait és forrásait is. Tanulmánya végén a szerző megállapítja, hogy a kivégzett túsok nevének azonosítása alapján a német hadsereg október 15-e és 20-a között Kraljevóban nem 6 ezer, hanem 2 190 főt végzett ki.

Alekszej Timofejev (Szerbia Újkortörténeti Intézete, Institut za noviju istoriju Srbije) „*Szovjet hatás a megszállók elleni harc megindulására és a polgárháború kitérőre Jugoszláviában 1941*” című tanulmánya azt bizonyítja, hogy a szerb történetírás nemcsak a korábbi jugoszláv korszak politikai béklyóitól szabadult meg, de képes a nacionalista történetírás szűk keretein is túllépni. A szerző elsősorban szovjet források, pontosabban a Komintern anyagainak alapján vizsgálja a Szovjetunió és az ekkor már egyértelműen a szovjet politikai érdekeknek alávetett Komintern felkelés kirobbantásában játszott szerepét. Ezt a kérdést a jugoszláv, de a szerb történetírás is egészen máig, tekintettel a két ország között 1948-ban kirobbant éles konfliktusra, jórészt elhallgatta és a partizán ellenállás történetének csaknem kizárólagos főszereplőjévé Titót tette meg. A szerző abból indul ki, hogy a „spanyolok”, azaz a spanyol köztársaságiak oldalán harcolt jugoszláv kommunisták a partizán mozgalom legszilárdabb bázisát, legfelkészültebb harcosait alkották, ezért részletesen bemutatja a polgárháború után Németországban élő „spanyolok”, mintegy 250 fő nem éppen szokványos hazatérését, valamint a Francia Kommunista Párt és a Komintern ebben játszott szerepét. Majd részletesen, a források bőséges idézésével mutatja be a Komintern háborúval kapcsolatos nézeteinek, illetve az egyes kommunista pártoknak küldött utasításainak alakulását 1939 tavaszától a Szovjetunió elleni német támadásig. A Komintern és a Szovjetunió álláspontja ekkor teljesen egybeesett, és az „angol, francia imperialisták” háborús terveivel szembeni ellenállástól a „német megszálló erők dezintegrálásán” keresztül vezetett a fegyveres felkelés támogatásáig. A tanulmány további részében a szerző részletesen foglalkozik a JKP és a különböző szovjet hírszerző szervek, valamint a Komintern közötti kapcsolatokkal, s megállapítja, hogy a Szovjetunió elleni német támadásig ezek a kapcsolatok meglehetősen szorosak voltak, a hírszerzés több csatornán keresztül is folyt, így a JKP igen kevés önállósággal rendelkezett. 1941. július 22-e után azonban, tekintettel a hadi helyzet alakulására, ezek a kapcsolatok igencsak meglazultak, teret engedve a jugoszláv kommunisták nagyobb önállóságának. Mint a szerző filológiai elemzéssel kimutatja, a JKP fegyveres felkelésre buzdító kiáltványa, amely, mint ismeretes, a Szovjetunió elleni német támadás után született, lényegében a Komintern kiáltványának szövegével azonos. A június 22-ig végrehajtott diverzáns akciók mögött, szögezi le a szerző, nem a szovjet hírszerzés és a partizánok, hanem az angol titkosszolgálat és a szerb nacionalisták álltak.

A kötet alapján a recenzens úgy látja, hogy a Szerbia Újkortörténeti Intézetében folyó kutatások egyrészt szervesen kapcsolódnak a korszakra vonatkozó nemzetközi kutatásokhoz, másrészt egyértelműen jelzik a szerbiai történetírás megújulását.

A. Saji Enikő

Borvendég Zsuzsanna – Palasik Mária

VADHAJTÁSOK

A sztálini természetátalakítási terv átültetése Magyarországon, 1948–1956

Napvilág Kiadó, Budapest, 2015. 227 o.

A sztálini természetátalakítási terv eredményei napjainkig országszerte megtalálhatóak, mikro- és makrokörnyezetünkben városok, ipartelepek, vízlépcsők, csatornák és egyéb létesítmények formájában csakúgy jelen vannak nyomai, mint egy-egy növény elterjedési területének nem szándékolt, hosszú távú befolyásolásában.

A sztálini természetátalakítást „földrajzi nihilizmusnak” nevezi a környezettörténet-írás, a történettudománynak az a fiatal hajtása, amely Nyugat-Európában és az Egyesült Államokban az 1980-as évek közepén jelent meg. A környezettörténelem — más fordításban történeti ökológia — globális kérdések iránt elkötelezett, ember és természet viszonyát annak történetiségében vizsgáló megközelítést alkalmazó történetírói irányzatként elsősorban a társadalomtörténettel párbeszédben találta meg hangját. Szemléletének meghonosítása Magyarországon R. Várkonyi Ágnes nevéhez fűződik, de talán éppen az ő főként az újkorra koncentrált kutatásai miatt a sztálini természetátalakítás magyarországi története Borvendég Zsuzsanna és Palasik Mária kutatásaiig nem kapott elegendő tudományos figyelmet. Várkonyi ugyan hazai történetírói előzményekre

építve, elsősorban Hajnal István ide vonatkozatható írásait számba véve a környezettörténetet a nyugat-európai trendnek megfelelően a társadalomtörténet vérkeringésébe kötötte be és elsősorban a környezeti folyamatok tartóssága, a braudel-i értelemben vett *longue durée* alapján választotta ki történeti ökológiai kutatásainak tárgyát, Borvendég és Palasik ezzel szemben a politikatörténet és részben a gazdaságtörténet irányából közelít. A *Vadhajtások* szerzői vélhetően úgy gondolják, elegendően hosszú időtartam még nem áll rendelkezésre a sztálini természetátalakítási terv következményeinek objektív megítéléséhez, ámbar „A természetátalakítási tervek utóélete” című fejezet kísérletet tesz arra, hogy mérlegre tegye az átalakítás eredményeit; a sztálini természetátalakítás következményei azonban kétségtelenül a még mindig velünk élő történelem részei, legtöbb esetben szubjektív nézőpont kérdése, hogy eredményeit „vívmánynak”, a modernizáció egy sajátos válfajának, vagy katasztrófálisnak látjuk. A kötet bevezetője csak utalásszerűen említi, hogy a szerzők kutatásukat mindazonáltal a környezettörténet-írás körébe sorolják (14. o.), a politika- és gazdaságtörténet bevonásának indoklását, illetve a társadalomtörténeti vetület explicit hiányát azonban nem érinti szerzői reflexió.

Ezek után a sztálini természetátalakítás magyarországi megvalósításának kísérlete olyan környezetünkben lezajló történésként kerül tárgyalásra, amely globális szinten a modern korban nem teszi ugyan egyedülállóvá a kelet-közép-európai országokban több helyütt végbement mesterséges beavatkozás magyar változatát, de mindenképp egyedinek mutatja a régiókban sokkal lassabban bekövetkező környezeti átalakulások sorában. A természet átalakítása a történelem kezdetei óta folyamatosan zajlik, a természet a történelemnek sokáig azonban csupán csendes szereplőjeként jelent meg. Amilyen mértékben veszíti el egyensúlytartó praxisait a társadalom természethasználata, olyan mértékben válik a természet a történelemnek kiszolgáltatottjává, majd kiszámíthatatlan veszélyforrásává. S ilyen értelemben a sztálini természetátalakítási kísérlet magyar adaptációja az ember és természet közti egyensúlyvesztés egyik egyedi példája. Ez indokolhatja a *longue durée* helyett az eseti specifikumok számbavételét: a diktatúra sajátosságainak bemutatását a Rákosi-korban, a tervgazdálkodás megvalósításának, ezen belül az új, szocialista városok létrehozásának történetét feltáró részt és a természetátalakító tervekről szóló párt-határozatok és politikai döntések ismertetését.

A „vas és acél országának” felépítését célul tűző, környezeti szempontból is irracionális döntések következtében a Szovjetunióban meghonosodott gyakorlatra hivatkozva kezdődött el 1949-ben egy olyan méretű természetátalakítás Magyarországon, amely a bezárkózó ország autarkiját volt hivatva szolgálni. A politika (és még inkább a mögötte meghúzódó ideológia) a természetet nemcsak átalakítani, hanem leigázni is igyekezett: a természetátalakítás annak eszközévé vált, hogy Magyarország — „a szocialista tábor” többi államához hasonlóan — függetlenné váljon a kapitalista világtól. A politika erőszakot tudott tenni a tudományon, a Magyar Tudományos Akadémia újjászervezése után új, szovjet mintára hivatkozva átalakult a kutatóintézeti hálózat és a természettudományos kutatások módszertana is: központi szerepet kaptak T. Gy. Licszenko szovjet biológus nézetei. Az addig általánosan elfogadott genetikai elmélettel szemben Licszenko azt állította, hogy a szerzett tulajdonságok átörökíthetők, így a környezet megváltoztatásával alkalmazkodásra kényszerített élőlények rövid időn belül átadják tulajdonságaikat utódaiknak. Ezt tudományos bizonyított igazságként elfogadva éghajlatidegen környezetben próbáltak meghonosítani olyan növényeket, amelyek genetikailag egyáltalán nem voltak arra alkalmasak, az időt nem a kétpólusú világ szovjet felének politikai igényei szerint mérték. A természetet azonban voluntarizmusmal nem lehet legyőzni, rajta nagy költséggel és óriási emberi erőforrás felhasználásával is csak rész sikerrel és ideiglenesen lehetett erőszakot tenni, és sok esetben legfeljebb a propaganda számolható be korszakosnak kikiáltott, de később pürrhoszinak bizonyuló győzelmekről. Mint Borvendég és Palasik megállapítják: „Minden kísérlet a korabeli sajtóban Sztálin hatalmas békeműveként, az imperialista államokra mért kiheverhetetlen csapásként jelent meg.” (139. old.)

A *Vadhajtások* törzsanyagát ennek a „békeműnek” a bemutatása teszi ki, a szerzők mintegy „szovjet füveskönyvet” tárva elénk, végigkalauzolnak bennünket az új növények meghonosításának kísérletein. A búzanesemítés viszontagságait a rizstermesztés részisikereinek bemutatása követi, majd az ipari növények termesztése körüli ámokfutás leírása: gyapottermesztés Békés és Szolnok megyében, gumipitypang a Nyugat-Dunántúlon és többek között, új ipari rostonövények — kenaf, rámi és selyemmályva — például Iregszemcsén. A citrusfélék, füge és egyéb, szubtrópusi gyümölcsök meghonosításának ígérete egy gyakorlatilag éhező ország háttere előtt bontakozott ki. A költséges próbálkozás az amerikai mogyoróval és a teacerjével pedig végképp megerősítik az olvasóban azt a kezdettől latensen megfogalmazódó véleményt, amit akadémikus természettu-

dósok ugyanúgy tudtak, mint egyszerű parasztemberek: a Kárpát-medence éghajlati viszonyai között ezeknek a növényeknek a termesztése egyszerűen nem lehetséges, a velük való kísérletezés hatalmi arroganciával kikényszerített, kudarcra ítélt próbálkozás és értelmetlen pénzszerzés. Azonban a tekintélyelvű rendszereknek való elébe menő engedelmesség társadalmi praxisai az ötvenes évek félelemmel terhes légkörében elfedni voltak kénytelenek ezt az egyszerű igazságot. Az emberek gyűjtötték és beküldték a kísérletekhez a citrommagot, a képeken lelkes asszonyok szedegetik a gyanúsán dúsan termőnek tűnő gyapotcserjékről a pamacsokat és szovjet parasztküldöttség tanácsaira odaadón figyel a magyar tszcs-tagság. A cél — amint azt a kötet szerzői a propagandát tárgyaló fejezetben meg is fogalmazzák — nem csupán az új növények meghonosítása volt, „hanem a szocializmus mindenhatóságának tudatában akarták megbizonyítani, hogy a természet legyőzhető és kényük-kedvük szerint alakítható”. Ezáltal pedig az emberek tudatát akarták átalakítani. Akiknél ez nem sikerült, azokra a meghurcoltatás különböző válfajai vártak, amint ezt a „Hátrányok és meghurcoltatások” című fejezet állambiztonsági anyagok feltárással jól illusztrálja. Fontos azonban tudatosítanunk a szerzők konklúzióját: „Magyarországon nem tudunk arról, hogy bármelyik érintett tudományterület kutatója kifejezetten azért került volna bíróság elé, mert megkérdőjelezte a szovjet tanokat...” (146. old.). A természetátalakításnak tehát a társadalom átalakítása volt a végső célja, a kötet azonban e ponton már nem vizsgálódik tovább.

A természet, mint történeti vizsgálatok tárgya interdiszciplináris felkészültséget igényel, hiszen fel kell használnia az élettudományok és természettudományok eredményeit is, miközben saját diszciplinája szabályai szerint rendszerezi és értelmezi azokat egy történeti kor és egy földrajzi hely konkrét vonatkozásában. Ilyen értelemben a *Vadhajtások* szerzői alapos, minden lehetséges kérdésre választ kereső, korrekt munkát nyújtanak át olvasóinknak: a herbárium okos, pontos, objektív leírásokkal és sok értékes, érzékenyítő képpel segíti a befogadást. Mindezek lehetővé teszik, hogy a kötet a történelemszociológián kívül szélesebb közönség érdeklődését is felkeltse, hiánypótló lehessen történeti műtfeldolgozásunk piacán. A sztalini természetátalakítás magyarországi történetének szaktörténeti kutatása azonban a társadalomtörténeti megközelítés irányába folytatódhatna, a természetátalakítás voltaképpeni céljának, a társadalom átalakításának vizsgálata felé. A sztalini természetátalakítás történeti kutatásának *Vadhajtásokban* megfogalmazott eredményei — a környezettörténet-írás e jelentős kezdeményezése — így nyerhetnék el az őket feltétlenül megillető történettudományi helyüket.

Petrás Éva

Vörös Boldizsár

TÖRTÉNELEMHAMISÍTÁS ÉS POLITIKAI PROPAGANDA

Illés Béla elmeszüleményei a magyar szabadságküzdelmek orosz támogatásáról

MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont–Történettudományi Intézet,
Budapest, 2014. 336 o.

Ha Illés Béla furfangos és kedélyes módon nem történelemhamisít, nem születhetett volna meg ez a kiváló könyv. Ez a legfőbb haszon. Az anekdotázni szerető Illésnek személyes haszna volt a történelemferdítésből: nőtt általa a hazai és nemzetközi hírneve, s az életében tízszer kiadott hamis sztoriból anyagilag is jócskán profitált: az 1950-es években az egyik legjobban kereső írók közé számított.

A kitalációból a legtöbb hasznot a politika húzta: a kommunista párt a hatalomszerzés időszakában éppen úgy hasznát vette Illés Béla elmeszüleményének, mint a Rákosi-féle kemény diktatúra éveiben. A kommunistáknak úgy jött az író által tálalt kohlomány, mint éhezéskor egy falat kenyér. A közjük tartozó író valótlanúságteremtéssel politikai igényt elégített ki. A hivatалosság — az állami és a pártpropaganda — az igaznak elhitetett mesével a létezőnek óhajtott szovjet–magyar barátság gyökereit vélte megtalálni. A történelmi fikció hasznossági potenciálja a Kádár-korban sem merült ki. A hatalom a hazugsággártó író kíméletlen leleplezésének engedélyezésével immár engedékenységét, a tudomány vitás kérdései iránti nyitottságát bizonyíthatta. Illés Béla érdemei olyannyira állandósultak az államszocializmus évtizedeiben, hogy a kitalált hős létező magyarbarát orosz tisztként nem csupán nyomtatott formában, hanem utcanévként és dom-

borműbe foglalt emléktáblaként a rendszerváltozásig hirdette a két nép az orosz és a magyar – egymás iránti rokonszenvét és egymásra utaltságát.

A hamisítás az ábrázoló művészetéhez kapcsolódik elsősorban. A 20. század közepén nagy port vert fel a Vermeert zseniálisan utánzó holland festő ügye. (*Lord Kilbracken: A Van Meegeren-dosszié*. Gondolat, Budapest, 1973.) A hamisítás esztétikai, etikai vonatkozásairól Radnóti Sándor 1995-ben megjelent könyve ajánlható. (*Hamisítás*. Magvető, Budapest, 1995.)

Történelemhamisításról azóta beszélhetünk, mióta történetírás van. Úgyis mondhatnánk: nem lehet nem hamis történelmet írni, hiszen a megtörtént a későbbiekben eleve reprodukálhatatlan. Ha hamisításon szándékos-szándéktalan ferdtést — megrendelői/uralkodói intenciót vagy történetírói becsfalyból eredő torzítást/torzulást — értünk, valamennyi történetírói munka valamiféle hamisítvány. A múltat évezredek óta újrajrják.

A 19. századtól a történelemírás tudománnyá lett, elhatárolódott a szépirodalomtól. A szakmai szabályokon, mindenekelőtt a forráskritikán alapuló történettudománynak ekkortól elvileg nem lehet köze a művészi ábrázolásnál megengedett/elvárt kitalációhoz, az alkotó fantáziához: a nem fikciónak a fikcióhoz. A formába öntés módját tekintve a határok már nem ilyen szigorúak: ha a historikus a szakmabeliek és a szűk érdeklődői körön kívüli olvasókra vágyik, le kell mondania a nehezen követhető tudományos nyelvről, a szakma rigorózus formai elvárásairól, például az ellenőrizhetőséget szolgáló lábjegyzetekről.

Kivételes eset, amikor a tudomány és az irodalom olyan módon gabalyodik egybe, mint Vörös Boldizsár választott fő témája esetében. Illés Béla létezőnek, valós történelmi szereplőnek próbálta beállítani kitalált hősét, az 1848–1949-es magyar szabadságharcban az ellenség soraiból az oldalunkra állt cári katonatisztet, Alekszej Guszev kapitányt/századost. A mesélő kedvű író ráértett a politikai korszellemre: a hatalomra törekvő, majd a hatalmat megszerző pártja propagandagénye elnézi neki, sőt elismeréssel honorálja, ha a bevezetőben már említett „ügy” érdekében olyan dokumentumot kreál, amelyre a politikát alátámasztó tudományos munkák épülhetnek. Vagyis Guszev kapitány és megteremtője, Illés Béla csak első megközelítésben a könyv főszereplői. A valódi aktorok maguk a diktatúrát létrehozó és működtető politikusok és szakember kiszolgálók — a második világháborút követően a hatalom megszerzésére törekvő, majd az új rendszert szovjet mintára működtető kommunisták —, akik érdekeiknek megfelelően formálták azt a múltat, amelytől legitimációjuk erősödését remélték. E sokrétegű téma izgalma érzett rá Vörös Boldizsár, amikor hosszú éveket szentelt annak, hogy a Guszev-történetnek a legpróbb részletekig utána járjon. Tudomásom szerint kitalált történelmi figura politikai és tudományos fel- és kihasználásáról még nem született olyan alapos, korszerű eszközökkel megírt, olvasható szakmunka, mint Vörös Boldizsáré.

A *kitalált hagyomány* fogalom a híres angol történész, Eric Hobsbawm *találmánya* a múlt század nyolcvanas éveiből. A letűnt idők egyes eseményeinek jelenbe illesztésére 19. századtól, a nemzetállamok létrejöttétől különösen megnőtt az igény. A hatalom irányítói és irányítottjai egyaránt vágytak valamiféle múltbeli megerősítésre: érezhették a bizonytalanságot, amit a létrejövő új, a kialakulatlanosság egyik sajátja. A tradícióteremtés lehet spontán és szabályozott folyamat: mindkét esetben módosul, vagy módosítják a múltban történteket. A hagyománykreálók felnagyítják, más összefüggésbe helyezik, kicifrázzák, amit a múltból a jelenhez kapcsolódónak vének. A tradícióteremtésre kapható művészek és írástudók (írók és tudósok) politikai-ideológiai intencióra történelmet hamisítanak. Minél diktatórikusabb egy rendszer, annál inkább sikeres a történelem egyoldalú ferdtése. Vörös Boldizsár a fenti folyamat egyik kevésbé ismert mellékszálát, a hihető történelmi esemény kitalálását és annak hatását, történetét vizsgálja, a koholt mulatemény hagyománnyá válásának folyamatára érdekli. Illés Béla két nagy karriert befutó koholmányát tárja fel. Elsőként azt a kitalációt, mely szerint I. Péter cár támogatta a Rákóczi-szabadságharcot, majd a már említett Guszev-sztorit.

Sok ismerettel gazdagodunk, amire eljutunk a könyvben ahhoz az ötágú csillagot idéző ábráig, amely a Guszev-fikció szerkezetét tárja elénk az 1940–1950-es évek fordulóján. (284.) A csillag szívéből indulnak ki a „csúcsokig” a nyilak, majd más nyilak onnan hatnak vissza a középre, melyben ez áll: „Illés Béla és munkatársai művei”. Az oda-vissza ható „sugarak” öt érintettje: szépirodalmi alkotások, tudományos-történelmi munkák, oktatási-nevelési anyagok, budapesti emléktábla, budapesti utcanevek. E séma az érdekfeszítő oknyomozás állomásait, eredményeit is felidézi, amelyek közül — mintegy étvágygerjesztőül a könyv elolvasásához — néhányra kitérek.

A dokumentumtisztelő történészek érdeklődtek Illés Béla forrásai iránt. Az író azzal próbált kibújni a kelepceből, hogy azt állította, az iratok eredeti lelőhelye, a Minszki Kormányzósági

Levélár leégett, a Leningrádi Hadtörténeti Múzeumban pedig elkallódtak a másolatok. Amikor közeledett az 1848-as forradalom és szabadságharc századik évfordulója, a politikusok és a politikához kötődő hivatalnokok minden követ megmozgattak azért, hogy az eredeti iratokat, vagy legalábbis azok hiteles másolatát bemutathassák a centenáriumi kiállításon. Szekfü Gyulát, aki akkor moszkvai követ volt, a külügyminisztérium utasította a szükséges lépések megtételére. A Szovjetunióban is sokak munkaidejét rabolta el a nem létező iratok keresése.

Az írói fantázia szülte orosz tiszt a tankönyvekben is megjelent. Maga a történelemkompiáló író kezdeményezte a tanulók okításának, mai nyelven politikai szocializációjának ezt a módját. (Vörös Boldizsár alaposságára példa, hogy lábjegyzetben megadja a témára vonatkozó kurrens szakirodalom legjavát.) Az eljárás hatékonyságát mutatja, hogy ma is lehet találkozni olyanokkal, akikben zseni ifjúkorukban mély nyomot hagyott a tankönyvi történet, s különösen annak illusztrációja, amelyen a százados tanteremre emlékeztető bírósági díszletek között állva, teátrális gesztusokkal kísérve — mindkét karját magasba emelve — érvel a magyarok igaza mellett és a cári elnyomó politika ellen. Az egyik fegyveres ór tíz lefokozott katonát vigyáz, akiket vezetőjük maga mellé állított. A padokban ülő hallgatóság, fiatalok, öregek, nők és férfiak — némelyek kezüket összekulcsolva — együttérzéssel és aggodalommal figyelik Guszev lázítással feléő hősies vallomását. (150.) Illés Béla még 1947 őszén írta Ortutay Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszternek: „... ha Alekszej Guszevet te is úgy értékeled, mint én ..., gondoskodjál róla, hogy a magyar iskolákban is megismerjék a magyar nép szabadságáért hősi halált halt orosz tiszt történetét.” (145.) Az általános iskola V. osztályosainak szánt, 1948-ban először megjelent *Magyar könyvben* némileg rövidítve és átdolgozva közölték Illés szövegét, s a jobb elsajátíthatóság érdekében rávezető kérdésekkel, majd az azokra adandó helyes válaszokkal is kiegészítették az illusztrált olvasmányt. Még az antiklerikális propagandára is ügyeltek („Kinek az oldalán volt a pap?” – ez volt az egyik, a tanulói feldolgozás során megválaszalandó kérdés.) A vallásos fertőzés megakadályozása érdekében a pozitív hősök megszólalásaiban először kis betűvel írták az Isten szót, majd az 1952-es és az azt követő kiadásokból — 1956-ig — magát a szót is kihagyták. (148.) A szakköröknek az olvasmány dramatizált változatát is ajánlották, s 1954-ben a március 15-i ünnepségek színvonalát emelő szövegek közé is beemelték. A történelemtankönyvekben 1948 és 1956 között a nyolcadikosok, valamint a másodikos gimnazisták találkozhattak a soha nem létezett orosz tiszttel.

A Guszev-történet dagadt mint a kisgömböc. Még nyugati író is megihletett. A holland Theun de Vries Guszevről szóló életrajzi regénye hazájában 1950-ben, Magyarországon *Felségsértés* címmel 1952-ben jelent meg. Az író 1948 telén egy hetet töltött nálunk, majd 1950-ben újra Magyarországra jött. Szívesen olvastam volna többet a feltehetően baloldali (kommunista?) de Vries témaválasztásának indíttatásáról, bár így is fantasztikus az a nyomozói teljesítmény, kutatói kitartás és alaposság, ami Vörös Boldizsár sajátja. (A szerző hivatkozok ugyan Tabák András *Ezredvégben* megjelent írására — a *holland író és a képzelt kapitány* —, de talán többet is hasznosíthatott volna belőle.)

A történelemhamisítás hasznából, abból a bonyolult és elgondolkodtató összefüggésrendszerből, amit Vörös Boldizsár könyve ábrázol, mi, olvasók részeseülünk leginkább: a szerző olyan tudással vértéz fel bennünket, aminek birtokában talán könnyebben tudunk ellenállni a politikai és a kulturális machinációknak, manipulációknak.

Standeisky Éva

Somorjai Ádám OSB

TÖRÉSVONALAK MINDSZENTY BÍBOROS EMLÉKIRATAIBAN ELTE BTK, Budapest, 2013. 290 o.

Mindszenty József bíboros a 20. századi magyar történelem egyik emblematicus figurája. Emblematicus akkor is, ha a róla kialakult/kialakított képek a 20. század több magyar történelmi személyiségéhez hasonlóan végtelenen feleselnek egymással. Két Mindszenty-kép mindenképpen létezik: az egyik a korabeli hivatalos Magyarország által sugallt (sokak fejében ma is élő) kép, amelyik a bíborost a rendszer ellenségének; konok, öntörvényű főpaprak, csak a saját igazságáért küzdő személynek mutatja be. A másik képet pedig döntő mértékben az 1989–1990-es rendszer-váltás utáni merőben más politikai viszonyok, s azokra támaszkodva a primás emlékiratait for-

máztak és formázza. Az eredmény: Mindszenty kritikátlan felmagasztalása, idollá alakítása. A két kép között/mellett szól a történész csöndes hangja, amely igazából egyik tábor közönségének sem felel meg. Csekély vigasz, hogy a múlt valóságát ez mutatja. Alázatosan szólva: ez áll hozzá a legközelebb.

Somorjai Ádám bencés szerzetes erkölcszociológusként erre a történészi feladatra vállalkozott, amikor Mindszenty bíboros emlékiratait tette vizsgálatának tárgyává. A magyar történettudomány elsősorban Adriányi Gábornak, Gergely Jenőnek, Izsák Lajosnak, Balogh Margitnak köszönhetően jelentős eredményeket ért el a Mindszenty-kutatás kapcsán, és ebbe a sorba méltán illeszthető Somorjai Ádám történészi munkássága is.

A 2013-ban megjelent *Törésvonalak Mindszenty bíboros emlékirataiban* című munkájából megtudjuk, hogy a kutatási témával az egyházi előjárói bízták meg. A recenzius ugyan vitatkozik azzal az állásponttal, hogy „az égi születésnap rekonstruálása szempontjából” a halál előtti utolsó 10–15 év a döntő (19.), mégis elismeri, hogy a szerző Mindszenty életpályájának egy igen fontos szakaszát vizsgálja, és teszi láthatóvá a bíboros emlékiratainak azon „törésvonalait”, melyek eligazíthatják annak tanulmányozásában az olvasót.

Amint a *Törésvonalak* című könyvből is kiderül, a szerző módszertanilag is támaszkodni tudott arra a tanulmánykötetre, mely 2012-ben Horváth Jenő és Pritz Pál szerkesztésében *Emlékirat és történelem* címen jelent meg, és melynek bevezető tanulmányában olvashatjuk, hogy az emlékiratokban „csak az éles szemű, szakmailag tájékozott olvasó képes meglátni a szöveget varratait.” (Pritz Pál: Bevezető. In: *Emlékirat és történelem*. Szerk. Horváth Jenő–Pritz Pál. Bp., 2012. 11.) Somorjai Ádám szakmai felkészültsége és levéltári kutatásai képessé tették őt arra, hogy meglássa a „szöveg varratait” vagy saját szóhasználatával a „törésvonalakat”.

Somorjai a műben több helyütt is leszögezi, hogy kutatása még messze nem lezárult, és inkább csak pillanatkép a folyamatban lévő munkájáról. Célja, hogy meghívja az olvasót az újragondolásra, egy társasjátékra. A kötet ennek megfelelően felépített és már megjelent tanulmányok szerkesztett változata. Ennek jegyei bizony ott vannak a könyv lapjain: az egymást követő fő fejezetek logikusan épülnek egymásra, ám az egyes fejezetek közötti gondosabb szerkesztéssel a felesleges ismétlődések elkerülhetőek lettek volna. Aztán azt is láthatjuk az íráson, hogy a szerző a történet végéről kezdi vizsgálódásait, ugyanis az emlékiratoknak azon részeit mutatja be, melyek Mindszenty életének utolsó éveire vonatkoznak, ám sok szempontból igen meghatározóak.

Az emlékirat — mint ahogy azt Somorjai Ádám is leszögezi — szubjektív műfaj, írója sok esetben igazolni akarja magát a külvilág felé, és éppen ezért a recenzius nem tartja releváns történeti kérdésnek, hogy a bíboros emlékirata szentírás-e vagy sem. Természetesen sem kis-, sem nagybetűs Szentírásról nincs szó, hanem a lényeges kérdés véleményünk szerint az, hogy a hagiográfusokkal szemben a történész mit tud tenni.

Erre jó példát látunk *Az emlékiratok szövegének törésvonalai/Az emlékiratok e két elfejezetének új olvasata* című részben, ahol a szerző igen aprólékosan, részletesen végigveszi az emlékiratok szövegét és megjegyzéseivel korrigálja annak tartalmi egyenetlenségeit. Úgy gondoljuk, hogy módszertanilag ezen az úton haladva lehetne a munkát folytatni az emlékiratok további részének kritikai vizsgálatával.

Somorjai két igen fontos fejezetet választott ki: „*Tárgyalások a pápa megbízottjával*” és „*Amiért nem mondhattam le*”. Az elsőnek a háttérét 1971 nyarának eseményei adják. Ekkorra, mind a magyar kormány, mind az Egyesült Államok és a Vatikán illetékesei is úgy gondolták, hogy véget kell vetni Mindszenty amerikai nagykövetségen való tartózkodásának. A magyar állam azzal a feltétellel volt hajlandó a bíborost az országból kiengedni, hogy az nem fog politizálni, s így emlékiratát nem jelentetik meg. Az 1945 utáni magyar–vatikáni diplomáciatörténet jelentős eseményéről van szó, annak kellő mélységű bemutatásához kívánatos lett volna, hogy a szerző legalább felvázolja az 1960-as évek vatikáni Ostpolitik-ját; utaljon az 1964-es részleges megállapodásra, melynek a korabeli szentszéki politikában kimagaslóan fontos a helye, a korabeli magyar külpolitika jelentős sikere volt; és rámutasson a II. vatikáni zsinat szerepére, amelyek mind-mind fontos lépések voltak a Mindszenty-ügy megoldásához is.

Bár a köztörténeti beágyazottságot hiányoljuk, az 1971-es Pro Memoriák kérdésében Somorjai több ilyen részletet azért alaposan górcső alá vesz. A szerző hívja fel első ízben a figyelmünket arra, hogy az Adriányi Gábor által közölt 1971. június 25–26–27-i Pro Memoria szövegéből hiányzik a 27-i rész (*Adriányi Gábor: A Vatikán keleti politikája és Magyarország 1939–1978. A Mindszenty-ügy. h.n., 2004. 89–95.* Hiányoljuk, hogy Somorjai Ádám nem hivatkozza, hogy a Pro Memoriák teljes szövegét Adriányi Gábor közölte, és azok eredeti példánya is nála található.)

Amíg nem tudjuk, hogy az mit tartalmazott, messzemenő következtetéseket sem tudunk abból levonni, de feltételezhetően fontos lehet a kiutazás körülményeinek vizsgálatához. Ugyancsak Somorjai Ádám kutatásainak köszönhetően tudunk arról, hogy van még egy Pro Memoria 1971. július 14-én és 16-án, amelyben Mons. Zágon József prelátnak Mindszenty tudomására hozza: nincs abban a helyzetben, hogy kiutazását további feltételekhez kösse. Itt is szükséges lett volna a horizontot kinyitni arra a szakirodalomból már ismert tényre, hogy Mons. Giovanni Cheli július 14-én jött Budapestre tárgyalni az Állami Egyházügyi Hivatal elnökével és alelnökével, Horváth Jánossal és Miklós Imrével. Ezzel válik nyilvánvalóvá, hogy Mindszenty lehetőségei miatt pécsettéldnek meg. Logikailag téves Somorjai azon megállapítása, hogy a júliusi Pro Memoriát egy 1963-as amerikai följegyzés egészen ki, melyben arról van szó, hogy a Mindszenty által szabott feltételek állandóan változnak. Természetesen egy korábbi följegyzés egy későbbit nem egészíthet ki, de abból a szempontból sem tartjuk szerencsésnek a párhuzam megvonását, hogy 1963–1971 között nem elsősorban Mindszenty feltételeinek a változásai a fontosak, hanem a világban végbemenő változások (hidegháborús helyzet oldódása) függvényében is alakulnak a bíboros feltételei. E két szempont együttes vizsgálata fontos eredményeket hozhatna.

A Mindszenty-kutatás szempontjából lényegesnek tartjuk, hogy a szerző az emlékiratok szerepét a tárgyalásokban igen világosan helyére teszi. Tisztázza, hogy az emlékiratok Mindszenty számára az évek során mást és mást jelentettek, és ez a gyökere annak a problémának, hogy a kiutazás feltételeit az egyes szereplők másként értelmezik. 1971 decemberéig a bíboros a történelmi munkáit is Emlékirataim szóval említette, és Somorjai Ádám szerint az 1971. november 23-i szerkesztői-kiadói megbeszélést követően vált ketté az emlékiratok és a történelmi munkák szóhasználat. Tehát amikor 1971 nyarán Zágon József és Mindszenty József az emlékiratokról beszéltek, nem volt egyértelmű, hogy ki mit ért azon. Ahogy arra Balogh Margit kutatásai is rávilágítanak (*Balogh Margit: Ikoná dermedt emlékirat. Mindszenty József bíboros visszaemlékezéseiről.* In: Emlékirat és történelem i. m. 264–288.) és Somorjai Ádám is alátámasztja ezt a megállapítást, Zágon csak a Magyarország múltját összefoglaló életművet látta, hiszen Mindszenty ekkor még nem írta meg a jelenre vonatkozó kötetet. Tehát a Vatikán engedélye — szól Somorjai megállapítása — nem a megjelent kötetre szólt. Ebből következőleg Mindszenty bíboros későbbi, emlékirataiban is megjelenő rosszallásai a pápával szemben alaptalanok.

A szerző több helyütt negatív élel említi, hogy Mindszenty nem volt hajlandó tárgyalni az „illegitim” Kádár-rezsimmel. „Ami azt jelenti, hogy a tárgyalás nehézségeit az Apostoli Szentszékre hárítja. Valakinek tárgyalnia kell, különben hogyan teszi meg a Szabadság tértől Hegyeshalomig azt a mintegy 180 km-t...” – jegyzi meg Somorjai. (39.) Ehhez történetként hozzá kellene fűzni, hogy a magyar kormány sem tárgyal Mindszentyvel, tehát Mindszenty semmiképp nem hárítja az Apostoli Szentszékre a tárgyalás nehézségeit, hanem diplomáciailag nyilvánvaló, hogy kiutazásához kormányközi megállapodásra van szükség, amit meg is kötnek 1971. szeptember 9-én.

A másik fontos mozzanat, amit Somorjai részletesen tárgyal, az esztergomi érseki szék megüresedésének eseménye, mint az emlékirat egyik „Achilles-sarka”. A történetet egy nagyobb ívbe helyezve, utalva VI. Pál pápa 1966-os *Ecclisiae Sanctae* kezdetű *motu proprio*jára, hangsúlyozva a magyar kormány azirányú nyomását a Vatikánra, hogy fossa meg Mindszentyt érseki címétől, lehetett volna az olvasó számára is jobban követhetővé tenni az Apostoli Szentszék magatartását. A szerző helyesen mutat rá arra, hogy az emlékiratokban milyen sok csúsztatás van e körül. Az, hogy Mindszenty egyes pápai leveleket elhallgat, míg másokat megemlít, egyértelműen mutatja a bíboros sértettségét és önigazolási szándékát. Somorjai vatikáni szemszöge ezen a ponton világlik ki talán a legjobban: „A bíboros szabadságharcos volt a kommunistákkal szemben, de ugyanígy szabadságharcos volt az őt befogadó és neki menedéket nyújtó amerikai diplomatákkal szemben, és végül szabadságharcos volt VI. Pál pápával szemben is, akit ő nem tekintett szabadnak, hiszen zsarolta a budapesti rezsim. A zsarolás egyik oka éppen az ő személye volt; ennek súlyát neki nem kellett felmérnie, hiszen a döntést a pápára testálta, hogy annak ódiáját is ráterhelhesse.” (240.) A történész itt (mások, így Balogh Margit nyomán) megemlíthetné, hogy a pápa meglehetősen tapintatlansággal éppen Mindszenty bírósági eljárásának a 25. évfordulóján hozta nyilvánosságra az esztergomi érseki szék megüresedését (akkor is, ha Somorjai szerint nem napra pontosan erről van szó), ám másik oldalról pedig természetesen figyelembe kell venni VI. Pálnak a kényszerhelyzetét is, és azt is, hogy döntését feltételezhetően fájdalommal hozta meg. A lényeg (ha a történész nem a ma szemszögéből, hanem a korszakba belehelyezkedve vizsgálódik) az, hogy VI. Pál ezzel a magyar katolikus hívek helyzetét is segítette, mert a II. vatikáni zsinat és

a folyamatban lévő helsinki konferencia reményt adhatott a szocialista országokban is a vallás-szabadság tiszteletben tartására.

A szakirodalomban eddig még nem merült fel, hogy Mindszenty József emlékirata nem a saját szellemi műve lett volna. Somorjai Ádám ellenben ezt most megteszi. Feltevése szerint a bíboros titkára, Vecsey József társszerzője a memoárnak. Állítását több szempontból igyekezink igazolni: egyrészt az emlékiratokban hosszabb szövegek találhatóak Vecsey József 1959-es, 1970-es, 1972-es írásaiból. Másrészt az eredeti magyar szöveg németre fordítását és szerkesztését ő végezte, és a két szövegben vannak különbségek. Somorjai állítását nem tartjuk megalapozottnak, hiszen a bíboros miért ne használhatta volna visszaemlékezései megírása során Vecsey műveit? Különösképpen igaz ez Mindszenty édesanyjáról szóló részeknél, ha tudjuk, hogy a bíboros letartóztatását követően Mons. Géfin Gyula és Vecsey József gondoskodtak az édesanyjáról. A német szövegváltozat (és ennek alapján az angolé és az olaszé) különbözőségei pedig abból adódtak, hogy egyszerűen más-más volt az olvasói elvárás, a kiadói szándék és a befogadóképesség. Tehát nem arról van szó, hogy az emlékiratok ne Mindszenty József önálló szellemi teljesítménye lenne.

Mindszenty helyét a historiográfia még nem jelölte ki. Somorjai Ádám tárgyba vágó kutatásai, most kezünkben lévő munkája egyértelműen ezt segíti. Nem a történész tehet arról, hogy hangja nem hallatszik messzire. Ő „csak” teszi a dolgát.

A szerző szavaival zárjuk gondolatunkat: „Az egész nemzedéket megroppantó korban, a kommunista diktatúrával szemben nem győzhetett. Viszont kitartott hűségben élete végéig, és harc közben esett el. Ezzel az új képpel elveszíthetünk ugyan egy hőrost, de vesztésünk rögtön nyereséggé változik, mert hiszen mirőlünk van szó, egyről közülünk.”(52.)

Marchut Réka

A MAGYAR KATOLIKUS PÜSPÖKKARI TANÁCSKOZÁSOK TÖRTÉNETE ÉS JEGYZŐKÖNYVEI 1945–1948 KÖZÖTT

Válogatta, bevezette, sajtó alá rendezte Beke Margit

Magyar Történelmi Emlékek. Okmánytárak. Egyháztörténeti Források I.

MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet,

Budapest, 2015. 605 o.

Miért kell egy nem egészen két évtizeddel ezelőtt megjelent forráskiadványt újra kiadni? A válasz prózai: az 1996-ban az Argumentum Kiadónál 1996-ban, a Dissertationes Hungaricae ex historiae Ecclesiae sorozat XIV. köteteként napvilágot látott munka elfogyott, már évek óta nem kapható, antikváriumban sem. A nagy érdeklődés, legalábbis részben, Mindszenty József személyével magyarázható, aki éppen a második világháború utáni négy esztendőben állt hercegprímásként a magyar katolikus egyház és annak vezető testülete, a püspöki kar élén. Az újrakiadást indokolja az a tény is, hogy a püspökkari tanácskozások jegyzőkönyvei a 20. századi magyar egyháztörténet legfontosabb forrásainak tekinthetők, értéküket Gergely Jenő — egyetemi óráin és több írásában is — egyenesen a minisztertanácsai jegyzőkönyvekéhez hasonlította. Adriányi Gábor előszava szerint „az itt közölt jegyzőkönyvek nélkül a magyar katolikus egyház 1945 utáni történetét tárgyalatosan és alaposan megírni nem lehet” (9. o.). E második kiadás, amely egy új egyháztörténeti sorozat nyitó kiadványa, nem egyszerű újranomása az elsőnek, hiszen sor került a dokumentumok ki egészítésére és — a történettudomány igényeinek megfelelően — jegyzetekkel való ellátására is.

A kiadvány szerkesztője — ahogy két évtizeddel ezelőtt is — Beke Margit, az Esztergom–Budapesti Főegyházmegegye Egyháztörténeti Bizottságának elnöke, a Primási Levéltár egykori igazgatója. Beke Margit a téma egyik legautentikusabb kutatójának tekinthető, hiszen nevéhez fűződik a püspökkari tanácskozások 1919 és 1944 közötti jegyzőkönyveinek, illetve Mindszenty József szentbeszédeinek kiadása is.

A kötet a szerkesztő alapos — és az első kiadásénál bővebb — bevezető tanulmányával indul, amely részletesen bemutatja a püspökkari konferenciák sajátosságait és történetét, nemcsak a címben körülhatárolt négy esztendőben, hanem a kezdetektől az 1948-as záró dátumig. Így az olvasó képet kap a — korban már több évszázados hagyománnyal rendelkező — intézmény fejlődéséről csaknem a II. Vatikáni Zsinatig, amely kötelezően előírta a püspökkari konferenciák létrehozását.

A bevezető tanulmányt az 1945 és 1948 közötti püspökkari tanácskozások 24 hiteles és teljes terjedelemben közölt jegyzőkönyve követi. Ezután a függelékben a korszak azon tanácskozásainak dokumentumai találhatók, amelyeknek jegyzőkönyve nem lelhető fel: 1947-ből egy pro memoria, illetve 1948 utolsó három püspökkari konferenciájáról — a kiépülő kommunista diktatúrára jellemző módon — hat állambiztonsági jelentés. Az összesen 28 püspökkari tanácskozás jelzi, hogy a főpapok a tárgyalt időszakban jóval gyakrabban üléseztek, mint a Horthy-korszakban vagy manapság. Nyilvánvalóan a második világháborút követő néhány év kiélezett politikai légkörének tulajdonítható, hogy az 1945 előtt szokásos őszi és tavaszi ülések mellett más időpontban is tanácskoztak. Különösen kirívó 1948 júniusa, amikor lényegében hetente tartottak rendkívüli ülést, hogy az iskolák államosítására irányuló kormányzati törekvésre késedelem nélkül reagálhassanak.

A közölt dokumentumok segítségével megbízhatóan rekonstruálni lehet, kik vettek részt és miről tárgyaltak a vizsgált időszak püspökkari tanácskozásain. A jegyzőkönyvbe felvett témák sokszínűek: politikai, társadalmi, gazdasági, szociális, kulturális, illetve természetesen a vallás-gyakorlással összefüggő kérdéseket is érintenek. Kirajzolódik a katolikus egyháznak mint a kommunista diktatúra utolsó ellenlábasának küzdelme a társadalom fölötti totális ellenőrzésre törekvő állammal szemben. Az olvasó árnyalt képet kap az 1945 és 1948 közötti püspöki karról, amelyek tagjai még abban az időben szocializálódtak, amikor az állam támogatta a katolikus egyházat, de amelynek már olyan korban kellett döntéseket hozni, ahol egyre nyilvánvalóbbá vált az ateista és antiklerikális kommunizmus kormányzati térnyerése. Jól érzékelhető a tanácskozások két legaktívabb szereplőjének Mindszenty József hercegprímás, esztergomi érseknek és Czapik Gyula egri érseknek számos esetben eltérő álláspontja a kiélezett helyzetben szükségesnek tartott lépések megtételéről.

Beke Margit mellett Balogh Margit munkáját is dicséri a 750 tételt meghaladó jegyzetapparátus, amely különösen a korszakot kevésbé ismerő olvasónak jelent nélkülözhetetlen segítséget. Ugyancsak Beke Margit érdeme a gazdag, több mint 50 oldalt kitevő mellékletanyag. Ez utóbbiban öt táblázat található: az 1945 és 1948 közötti püspökkari tanácskozások időpontjairól és helyszíneiről, a korszakban az egyházmegyéket vezető ordináriusokról, a püspöki kar által a kormány tagjainak, illetve a pápának küldött memorandumokról, a hívek előtt felolvasandó körlevelekről és a sajtó által nyilvánosságra hozott nyilatkozatokról. Az első kiadáshoz képest a mellékletek között helyet kaptak az ordináriusok rövid életrajzai is. A forráskiadványban való eligazodást nagymértékben segíti a rövidítések feloldása, az idegen szavak és kifejezések magyarázata, valamint három mutató (földrajzi név-, személynév- és tárgymutató). Mai digitális világunkban a keresést még könnyebbé tette volna egy cd-melléklet, amely legalább a jegyzőkönyveket tartalmazza. Remélhetőleg egyszer ennek kiadására is sor kerül.

A forráskiadványt nagy haszonnal forgathatják történészek, egyetemisták és az 1945 utáni egyháztörténet, illetve Mindszenty bíboros személye iránt érdeklődő laikus olvasók, ahogy ezt az első kiadás már bizonyította. Minden szempontból kiváló szakkönyvet vehet kézbe az olvasó: a belső tartalommal együtt jár az igényes kivitelezés: a keménytáblás borító, a jól strukturált oldalképek és a szép tipográfia. Beke Margit munkája a Katolikus egyház zsinatai és nagygyűlései (1790–2010) OTKA-program keretében megjelenő sorozat első kötete, várjuk a továbbiakat is.

Gianone András

TÖRTÉNETÍRÓI DILEMMÁK, SZEMÉLYES TÖRTÉNETEK ÉS KIHÍVÁSOK

Kovács Kiss Gyöngy szerk.

A történész műhelye.

Komp-Press Kiadó, Korunk, Kolozsvár, 2015. 256 o.

Mi a történész feladata és mi a történetírás helye a tudományok között? Melyek a történész és a történetírás közötti viszony fő meghatározói és hol tart jelenleg a történettudomány? – ezekre és más ezekhez hasonló a kérdésekre keresték a választ a kolozsvári *Korunk* műhelyéhez közel álló magyarországi és erdélyi történészek *A történész műhelye* című, újonnan megjelent kötetben.

Az eredetileg húsz történésznek elküldött felhívásában Kovács Kiss Gyöngy, a *Korunk* főszerkesztője többek között az Európa-centrikus történelemszemléletnek a globális és regionális megközelítésekkel való felváltásáról, a történelemtudomány ismeretelméleti problémáiról, a professzionális és a „dilettáns” történetírás közötti feszültségekről, az internet megjelenésével fellépő új kommunikációs helyzetről, valamint a címzetek történetírói ars poeticájáról tett fel kérdéseket. A szakma élvonalához tartozó húsz történész közül eredetileg tizenkilencen vállalták a közreműködést, végül azonban csak tizennégy válasz érkezett be. A kérdésekre adott válaszok megformálásában szabad kezet kapó kutatók szövegeinek minden változtatás nélküli közléséből áll össze a kötet, amely Kovács Kiss Gyöngy rövid bevezetésével és felhívásával kezdődik.

A válaszadók között találjuk a Magyar Tudományos Akadémia tagjai közül Gyáni Gábort, Marosi Ernőt, Romsics Ignácot és Zsoldos Attilát; doktoriai közül Csorba Lászlót, Hermann Róbertet, Kövér Györgyöt, Miskolczi Ambrust, Rainer M. Jánost és Tomka Bélát. Az MTA külső tagjai közül a kolozsvári Egved Ákos és Kovács András válaszolt a felkérésre. Emellett Fodor István régész, a Magyar Nemzeti Múzeum nyugalmazott főigazgatója és a kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetemen oktató művészettörténész-levéltáros Sipos Gábor, az Erdélyi Múzeum Egyesület elnöke küldte el írását a szerkesztőnek.

A válaszadók a felhívásban szereplő témakörökből szabadon választották ki azokat, amelyekről mondanivalójuk volt, s ezt többen saját személyes történetükkel egészítették ki, illetve abba ágyazták be. A kötet így átfogó képet ad napjainak magyar történettudományának helyzetéről, problémáiról és dilemmáiról. Esetenként az egyes szerzők személyes karrierjéről és a különböző — általuk fontosnak ítélt — szakmán belüli kihívásokról, térvonalakról is olvashatunk. A szövegekben óhatatlanul megjelenik a rendszerváltás előtti történetírás értékelése, és ennek rendjén az akkori ideológiai elvárások rendszere, a marxizmus nyelvezetének kötelező használata és a kutatás szabadságának korlátozása.

A válaszokban megjelenő történetelméleti értelmezések és a személyes történetek több fontos és érdekes kérdéssel foglalkoznak. Ezek közül három tűnik legmeghatározóbbnak és olyannak, amelyet többen is érintettek: a transznacionális és nemzeti történetírás problematikája, a történetírás posztmodern értelmezése és annak kritikája, és végül a történetírás, mint professzionális tevékenység, valamint az ezzel érintkező emlékezetpolitikai törekvések és a különböző dilettáns történeti munkák téryerése.

Gyáni Gábor a nemzeti és a transznacionális történetírást állítja szembe írásában. Szerinte a nemzeti történetírások — mivel „késpénznek veszik a múlt időbeli folytonosságának magától értődő adottságát, és vitathatatlan referenciális keretként hivatkoznak a modern nemzetállami territóriumok időbeli létezésére” (71) — nem tűnnek már elegendőnek a történelmi múlt kielégítő leírására és értelmezésére. Gyáni szerint a modern nemzetállamban a történetírásra az a szerep hárult, hogy a közösségi identitást tartalmi elemekkel töltsse fel, és ezáltal a „törvénytisztelő polgárban” — olykor inkább csak képzelt — folytonosságot teremtsen a múlttal. A transznacionális történetírás éppen azzal kapcsolatban hozott igazán újat, hogy nem fogadja el a nemzetállamot, mint vitathatatlan viszonyítási alapegységet – véli Gyáni.

Tomka Béla — miután felvázolta a nemzeti történetírást meghaladó módszerek és szemléletek néhány fajtáját (társadalomtörténeti kutatások, interdiszciplinaritás, az összehasonlító módszerek használata) — arra mutatott rá, hogy a történész saját közösségének szempontjait érvényesítő interpretációi sokkal nehezebben lepleződnek le, mint a történeti hazugságok. Így szerinte a történetírás számára az jelenti a fő kihívást, hogy a történetíró saját nemzete történetét tágabb kontextusba helyezze, és általános humanisztikus szempontokat érvényesítsen, valamint a nemzeti történetírást meghaladó módszerek használata révén elkerülje azt, hogy a történelem partikuláris érdekek eszközévé váljon.

A történetírás ismeretelméleti problémáit érintő írások alapján megállapítható, hogy a posztmodern irányzatok magyar képviselői és a klasszikusabb történelemszemléletet magukénak vallók között egyfajta feszültség áll fenn. Ilyen feszültség fedezhető fel Romsics Ignác írásában, aki kifejti, hogy az ő meglátásában abszolút mértékben objektív történetírás ugyan elképzelhetetlen, ebből viszont nem következik az, hogy valamennyi értelmezés egyenrangú, s hogy a történetírás ne lenne képes a múlt hiteles ábrázolására. Gyáni Gábornak egy *Századokban* megjelent írására (Gyáni Gábor: *A posztmodern és a magyarországi történetírás*. Századok 2013. 1. sz. 177–188.) reflektálva Romsics kifejti, hogy egyetért Gyánival abban, hogy történelemszemlélete „az episztemológiai fundamentalizmus” és a posztmodern történetírás között helyezkedik el. Ugyanakkor leszögezi, hogy az általa szélsőségesnek nevezett posztmodern irányzatok krédója, mely

szerint „a történelem nem tudomány, hanem regény, nincs módszertana és nem magyaráz meg semmit” (202), számára elfogadhatatlan. Azoknak, akik ezt hiszik, azt tanácsolja, hogy inkább hagyjanak fel szakmájuk művelésével. Csorba László szerint sem igaz az a posztmodern feltevés, hogy végső soron nincs különbség a fikció és a történetírás között. A történész szerinte is a szépíróétól eltérő utat választ, amikor úgy dönt, hogy az igazat írja le, és a megismert valóság keretei között, a szakma módszertani szabályait tiszteletbe tartva éli meg a történészi szenvedélyt: a „gúzsba kötve táncolás mámorát”. Az idevágó filozófiai irodalomból Csorba is és Romsics is első-sorban Paul Ricoeur nézeteire hivatkozik. A posztmodern nézetekkel kapcsolatban Miskolczi Ambrus is kritikát fogalmaz meg. A posztmodern — főleg annak provinciális változata — véli: „képzavaros szöfűzésekben, semmit átpoetizálni akaró közhelyekkel, szcientizáló zsargonokkal egyszerre próbál relativizálni és abszolutizálni”, ami „semmiből semmibe vezető szövegmisztika” (169).

A történetírás mint professzionális tevékenység és a dilettantizmus, valamint az állami emlékezetpolitika közötti feszültségekre ugyancsak többen reflektáltak. Fodor István a rendszerváltás utáni szakmai vitákról azt állapította meg, hogy az őstörténetet illetően ezek a viták más szintre tevődtek, s mintegy új fejezetet nyitottak a historiográfiában: „felerősödött a dilettáns óskor-kutatás”. Fodor arra is rávilágít, hogy ez nem csak országokon belül előforduló jelenség, hanem a nemzeti történetírások között is vitákra ad okot. Erre példaként a különböző eredettörténetek egymással való ütközését hozza fel: a környékbeli népek történetírásait véve alapul, és azok elképzeléseit térképre vetítve néhány népnek, így például a magyarnak szinte hely sem marad a térképen.

A dilettantizmus Rainer M. János írásában is fontos problémaként jelenik meg. A szakmát ért 1989 utáni kihívások közül kiemeli a múltrol született mitikus-kultikus történetek felerősödését. Ezzel kapcsolatban kijelenti, hogy ezek, annak ellenére, hogy a szovjet időkben végig léteztek, csak a rendszerváltás után kerültek újra vissza a közbeszédbe. Szerinte azért nehéz megküzdenni ezekkel, mert a szakma egy része — a szovjet rendszer legitimálása miatt — hiteltelenné vált. Súlyosbító körülményként veszi számba, hogy a magyar történetírás éppen ekkor került nyugati hatásra az episztemológiai kétely és a plurális történelmek gondolatának a hatása alá. Ezért is tűnnek erőtlennek a szakmailag megalapozott álláspontok a délibábos elméletekkel szemben. Ezzel összefüggésben Miskolczi Ambrus úgy véli, hogy a történészi szakmára nem a történettudománnyal rivalizáló sarlatánságok jelentik a legnagyobb veszélyt, hanem a historiográfiai unalom. Miskolczi szerint a sarlatánságok elterjedése tulajdonképpen erre adott reakció.

Többen reflektálnak a történész és a mindenkori politikai hatalom közötti ellentmondásos viszonyra is. Miskolczi Ambrus — többek között — Szeffű Gyula és Makkai Sándor életútján és történészi tevékenységén keresztül érzékelteti, hogy a három rendszert is kiszolgáló, de ugyanakkor mindenkinek „oda is mondó” Szeffű és a kommunista elnyomást a műveiben finoman támadó Makkai milyen módszereket használtak arra, hogy együtt éljenek a többnyire elnyomó hatalommal. Úgy véli, az elégedetlen történész „a saját kora valóságát támadja, amikor a múltat idézi”, vagyis delegitimál, míg az elégedett éppen ellenkezőleg, legitimál.

A dilettáns történetírás melletti másik fontos kihívásként Rainer az állami emlékezetpolitikát említi, amelyeket szerinte a Magyarországon amúgy is előszeretettel historizáló politikai hatalom napjainkban saját helyzetének, illetve politikai táborának a megerősítésére használ. A szovjet időkben elfojtott nézetek virulenciáját nagyban elősegítette, a 2010 utáni konzervatív-nemzeti emlékezetpolitika. Az elmúlt években létrehozott új intézmények azzal a céllal működnek, hogy „a baloldali történeleminterpretációt elsöpörjék” – hívja fel a figyelmet. Rainer szerint ez jelenti a magyar történetírás legnagyobb problémáját. Különösképpen nehezményezi, hogy a politikai megrendeléseket teljesítő elzárkózónak attól, hogy demokratikus módon szakmai vitákat folytassanak a tevékenységükről. Rainer szerint a kívánatos pozitív emlékezetpolitika eléréséhez magának a magyar társadalomnak kellene kimozdulnia a holtpontról, amelyben jelenleg található.

A kötetben megjelennek azok a szakmai viták is, amelyek a rendszerváltás után, esetleg az előtt határozták meg, hogy merre fog tartani a történelemtudomány. Az 1945 után kiépülő kommunista rendszer szakmai vitáira a szovjet példák alkalmazását erőltető pártideológusok és a szakmabeliek nyílt vagy látens ellentétei voltak jellemzőek. Jó példa erre a negyvenes évek végén és az 50-es évek elején lezajlott vita a marrizmusról, mely szerint a nyelvek nem a nyelvtudomány által kidolgozott sémák szerint fejlődnek, hanem robbanásszerű változások révén. Erről Fodor István értekezik írásában. Ennek magyarországi képviselője többek között Molnár Erik nevéhez köthető, aki 1943-ban és 1953-ban megjelent műveivel a sztálini Szovjetunió módszereit szerette volna meghonosítani a magyar őstörténet-kutatásban. A szakma professzionális képviselőinek összefogása miatt kísérte azonban — érdekes módon — nem járt sikerrel.

Az 1989 utáni szakmai polémiákra a 2012-ben lezajlott úgynevezett Romsics-Gerő vitát — amelyet Tomka Béla írásában szakmailag alig értelmezhetőnek nevez — lehet felhozni példaként. A kötet számára készített írásában Romsics újra összefoglalja álláspontját az öt ért vádakkal kapcsolatban. Ezek lényege burkolt antiszemitizmus és a Horthy-rendszer bűnösségének relativizálása volt. Romsics szerint a modern magyar történelem érthetetlen a zsidóság saját társadalmi szerkezetének, illetve a különböző mozgalmakban való felülreprezentáltságának a tárgyszerű bemutatása nélkül. A Horthy-rendszer relativizálására vonatkozó vádak kapcsán egy általánosabb következtést is levon: úgy véli, hogy az kiegyensúlyozott szakmai vélemény, amit képviselni igyekezett, mint politikailag használhatatlan álláspont, „a szellemi lövészárkok közötti senki földjére” került.

Romsics szerint ezek a „lövészárkok” azért jöttek létre, mert a magyar történelmi emlékezet meghasadt; nincs erős kohéziója, az alapértékekben egyetértő magyar identitásközösség. Ehelyett indoktrinált jobb- és baloldali emlékezetközösségek vívják egymással adáz, és sehová sem vezető harcukat. Hasonló megosztottságot lát Zsoldos Attila is. A neves középkorkutató szerint intellektuális igénytelenségből fakad a „magát konzervatívnak valló politikai közösség” véleménye, miszerint minden, amit az egykori kommunista tudománypolitika tiltott, kizárólag helyes lehet. Ugyanezt gondolja a „magát baloldalinak leíró politikai közösségnek” arról a vélekedéséről is, mely szerint minden, aminek köze van a magyar hagyományokhoz, ab ovo szélsőjobboldali. A fiatalok körében egyre népszerűbb szélsőséges ideológiákkal szemben Romsics a demokratikus értékek megerősítését tartaná helyesnek. Úgy véli, hogy ez a jobb- és a baloldali demokratáknak egyaránt érdeke.

A fentiekben bemutatott témakörök mellett Hermann Róbert hadtörténész, Kövér György társadalomtörténész és Marosi Ernő művészettörténész is érdekes írásokat közöltek a kötetben. Hermann a magyar hadtörténetírás — szerinte a legújabb történeti összefoglalókban is méltánytalanul elhanyagolt — historiográfiájára tekint vissza, miközben a felmerülő hiányosságokat is számba veszi. Úgy véli, hogy a hadtörténeti kutatásoknak egy újabb nemzedékre lesz szüksége ahhoz, hogy az eseménytörténeti feldolgozásokat meghaladó, korszerű magyar hadtörténet szülessen. Kövér György írásából, amelyik a tiszaezlári perrel és annak körülményeivel kapcsolatos kutatásáról is szól, elsősorban társadalomtudományi kutatások folyamatos megújulása derül ki. Marosi Ernő a művészettörténet elméleti irányzataira reflektál írásában, miközben végigköveti azokat a törekvéseket, amelyek az ötvenes évektől napjainkig meghatározták a diszciplínát. Személyes tapasztalatait is felidézve megállapítja, hogy mára a művészettörténet kutatási módszere alapvetően változott amiatt, hogy azt többé nem a dolgok fölé emelkedő, objektív, a vizsgálat tárgyára nem ható eszközként fogják fel, hanem éppen ellenkezőleg, azt feltételezik, hogy a fizikai tárgy és annak az interpretációja együtt él és változik.

A kötetben Erdély is kiemelt helyet kap azáltal, hogy Egyed Ákos, Kovács András és Sipos Gábor az erdélyi történelemkutatásra, személyes tapasztalataikra és az erdélyi történelemtudomány perspektíváira reflektálnak. Egyed Ákos a székely politikai identitás 1790 és 1848 közötti változását mutatja be írásában. Kovács András válaszában az erdélyi reneszánsz kutatásához vezető útját követhetjük nyomon. Együttal abba is betekinthetünk, hogy milyen korlátozásoknak voltak kitéve a Ceaușescu-rezsim ideje alatt a magyar történészek. Sipos Gábor történész, levéltáros egy önterjűvel mutatja be az erdélyi könyvtár- és levéltárkutatás állapotát és saját személyes történetét. Szerinte a román állami levéltárak — annak ellenére, hogy történetek előrelépések — még mindig túl nehézkesek és érzéketlenek azoknak az anyagoknak a kutatók rendelkezésére bocsátásában, amelyek magyar vonatkozásúak. Problémát jelent szerinte az is, hogy ezek megőrzésében, szakszerű rendezésében és tárolásában is hiányosságokat lehet felfedezni a román állami levéltárakban. Sipos szerint az állami levéltárakban található magán- és egyházi levéltári és kéziratgyűjteményeknek a teljes visszaadására kell törekedni az azt kérő egyházakhoz és magánszemélyekhez.

A kötetnek bevallott célja a mai magyar történelemtudomány állapotának a bemutatása és ennek keretében a különböző irányzatok és műhelyek jellegzetességeinek a felvillantása. A kötet azonban nemcsak abba enged betekintést, hogy a felkért és válaszoló történészek hogyan látják a történetírást, mint tudományt, valamint magukat, mint annak művelőit, hanem abba is, hogy milyen személyes élmények határozták meg történészsé válásukat és történészi pályájukat. Az érdeklődő olvasó számára tehát nem csak történelemelméleti fogódzókcal szolgál, hanem ennél többet is nyújt: segít egy-egy történész életművének, valamint műveinek az értelmezésében, miközben a korra is reflektál, amelyekben íródtak az egyes művek.

Apor Péter

AZ ELKÉPZELT KÖZTÁRSASÁG*A Magyarországi Tanácsköztársaság utóélete. 1945–1989***MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet,
Budapest, 2014. 228 o.**

Apor Péter munkája több szempontból is hiánypótló mű. Ahogy a szerző a kötet előszavában megfogalmazta: egyik célja e kötet megírásával az volt, hogy „a történeti megjelenítések iránt újabban Magyarországon is megjelent érdeklődés” (7. o.) igényeinek megfeleljen. Jelen kötet témaválasztásánál ez azt jelenti, hogy nem a Tanácsköztársaság történetével, hanem annak 1945–1989 közötti, sajátos, elsősorban politikai céloknak megfelelően konstruált emlékezetével foglalkozik. Különösen izgalmas ez a kérdésfelvetés, mivel Assman-i értelemben véve az az időszak még a Tanácsköztársaság kommunikatív emlékezeti aktusainak tere volt, amikor elvileg — Gyáni Gábor szavait kölcsönözve — az olvasók tanúi lehettek volna annak, hogy a versengő emlékezetek formálják a leendő kollektív emlékezeteket.

Fontos, amit Apor Péter a szocialista időszakban létezett, hivatalosan irányított Tanácsköztársaság-emlékezeti aktusokkal, ünnepekkel kapcsolatban kötetének 13. oldalán hangsúlyoz: hogyan lett 1919 emlékezete — ha a jelen perspektívájából nézve normatív alapon nem pozitívan ábrázolva — része több nemzedék emlékezetének „1919 emlékezete jól érzékelhetően jelen volt az 1960-as, 1970-es évek magyar társadalmában. 1969-ben emelték a hatalmas központi Tanácsköztársaság emlékművet a korabeli Felvonulási téren.(...) A budapestiek kedvelt sétahelye, a Margitsziget minduntalan felidézte azt az 1919-es történetet, hogy (...) [az] elzárt parkot megnyitották a proletárgyermekek előtt.(...) A magyar Vörös Hadsereg legendás fegyvere, a Páncélvonat több város, így Miskolc vagy Püspökladány vasútállomásán is látható volt.” És akkor még nem is szóltunk arról, hogy az ún. Forradalmi Ifjúsági Napok — amely a hatalom 1973. március 15-ei tapasztalata nyomán, amikor a diákok aktuális politikai tartalommal, hatalom elleni lázadással is megtöltötték a nemzeti ünnepet — elsőrendű célja a kezdő és végdátum (március 15, március 21., a Tanácsköztársaság kitörésének napja) kijelölésével az volt, hogy a középiskolás diákokat az iskolákban tartva, a hatalom által ellenőrizhetően emlékezzenek meg a nemzeti ünnepekről.

Az események után közel 80 évvel fordult volna át a kommunikatív emlékezeti kollektívba, azonban ez a rendszerváltás után már nem történt meg, bár Borsányi György Kun Béla kötetének — amelyet 1979-ben már a bolti forgalomból rendelték vissza — a tényleges megjelenése érdeklődést váltott ki a nemcsak a szakmai közönség, hanem a szélesebb olvasóközönség körében is.

Érdekes módon azóta egy kiváló kortárs szépirot, Benedek Szabolcsot ihletett meg a Tanácsköztársaság története, aki az Élcsapat, avagy a Tanácsköztársaság című, 2009-ben megjelent regényében ideológiamentesen, ítékezés nélkül mutatta be a történelmi szereplőket, hús-vér valójukban. Az egyik elbeszélői szál: a forradalmi eseményeket az „élcsapat” egyik tagja meséli el. A másik szál: kollektív visszaemlékezés: olyan, mintha a bukott Tanácsköztársaság résztvevői egy bécsi kávéházban elevenítenék fel az eseményeket. Balla Tibor hadtörténész 2013-ban, megjelent, kiváló kötete viszont hadtörténeti szempontból foglalkozik azokkal a magyar katonákkal, akik a Tanácsköztársaság honvédő hadjáratában vettek részt (A K.u.K. hadseregtől a Vörös Hadseregig : magyar katonák a Nagy Háború román és olasz frontján, valamint a Tanácsköztársaság honvédő hadjáratában). A rendszerváltás óta komplex módon a Tanácsköztársaságról, illetve annak emlékezetéről azonban egyedül Apor Péter kötete szól. A szerző éveken át dolgozott a témán, már előzetesen több tanulmányt publikált. A kötet témája az 1919-es Magyar Tanácsköztársaság szövevényes történeti emlékezete. A 133 nap története 1949–1959 között nagy átalakuláson ment át, elsősorban az 1956-os forradalom hatására. Fontos tényező volt Kun Béla rehabilitálása is, amely 1956. február 22-én szerepelt szóbeli bejelentésként az MDP KV ülésén.

1919-nek kiemelkedő jelentősége lett a hivatalos emlékezetpolitikában abból a szempontból, hogy az 1956-os eseményeket ellenforradalomként jelenítette meg a hivatalos beszédmód. Az ellenforradalmi emlékezet megalkotása szempontjából kiemelkedő jelentőségű volt a Köztársaság téren történt eseménysor. Ahogy a szerző hangsúlyozza, a korabeli propaganda szerint október 30. mutatta meg az ellenforradalom igazi arcát, az események lényegét: a forradalmárok valódi célja az összes kommunista kivégzése volt. Az eseménysort 1919-cel úgy sikerült összekötni, hogy a Tanácsköztársaság bukásának történetével rokonítható, hogy az ellenforradalmárok lemészárolták a kommunistákat. A kötet célja többek között e folytonosság megalkotásának kimutatása.

A szerző szerint a hivatalos történet megalkotóinak nehézséget okozott az absztrakt történeti elemzéseket közel vinni a befogadó közönséghez.

Az 1919–1956 közötti kontinuitás megteremtése fejezetének középpontjában az áll, hogyan próbáltak a „hivatalos” történészek az ellenforradalom feltámadásának lehetősége mellett érvelni. A szerző szerint kommunista szempontból 1956 forradalma nem volt más, mint az 1919-es fehér terror második kiadása, miközben 1956 októberre az 1919-es ellenforradalmárok második eljövételét hozta. A Tanácsköztársaság emlékezete az 1950-es években nem játszott kiemelkedő szerepet — ennek oka többek között az is lehetett, hogy Kun Béla koncepciók per áldozata lett a Szovjetunióban — a történelmi folyamatok értelmezésében. A szerző szerint az 1919-es események emberközeli tételében a történészek az alábbi módszereket alkalmazták: elvont eszmék fizikai azonosságának megteremtését, valódi egyéni életek ábrázolását, a halottak maradványainak elhelyezését, és a valódi történeti módszert példázva, a történeti források kiválogatását és rendszerezését.

A mű széleskörű és alapos forrásfeltáró munkán alapul. A szerző áttanulmányozta a Magyar Nemzeti Levéltár MDP-MSZMP iratanyagából a Politikai Bizottság, a Központi Bizottság, a Kegyeleti Bizottság, az Agitációs- és Propaganda Bizottság iratanyagát és a Politikatörténeti Intézet Levéltárában őrzött MKP forrásokat. A sajtóforrások közül hasznosította a Szabad Nép, Népszabadság, Élet és Irodalom, Magyarország, Észak Magyarország, Tolnai Népujság témára vonatkozó cikkeit és a korabeli történész szakfolyóiratokat is.

Tehát a kötet egy történelmi esemény emlékezetének vizsgálatát helyezi fókuszba, amit kiemelkedő fontosságúnak tartok, elsősorban a vizsgálati módszer kiválasztása, másrészt alaposága, precizitása és olvasmányossága miatt is. Legkiválóbb fejezetnek a Munkásmozgalmi Pantheonról szólót tartom, amiatt is, mert a szerző terepbejárást végzett és a kötetben publikálta és elemezte az elkészített fényképeket. Ahogyan a szerző hangsúlyozza: Az emlékmű a misztikus test középkori fogalmához hasonló sajátos történeti megjelenítést hozott létre, mely központi szerepet játszott a párt önértelmezésében. Ezáltal a történeti folytonosság megértése tényleges fizikai testek jelenlétéhez kötődött. Úgy érzem, a kötet szerkezetébe kevésbé illeszkedik az Agitátorok és a Páncélvonal elemzése.

A szerző fogalomhasználati elemzést is végzett: kiemelte, hogy a proletárdiktatúra kifejezést a Szabad Nép használta először 1948-ban, azonban ezt tartalommal a korabeli történészek úgy töltötték meg, hogy a jelenbeli rendszer jellegzetességeit vetették össze a Tanácsköztársaság jellegzetességeivel. A szerző, elemezve a korabeli kiadványokat is — amely az évfordulón szám szerint tizenkét dokumentumkötet, tíz emlékirat, huszonöt helytörténeti kiadvány, tíz részmonográfia, nyolc ünnepi album, két átfogó kötet, öt regény, több száz tanulmány és kisebb cikk — felfigyelt a Tanácsköztársaság kapcsán a „dicsőséges” jelző használatára. Ugyanis a szovjet tanácsrendszer magyarországi adaptálásának kísérlete a bukás kontextusában azért is volt figyelemreméltó a Kádár-rendszer jelenében, mivel a korabeli történészek számára kiemelkedő jelentőségű volt az ellenforradalmi narratíva megkosztrálás.

Azt, hogy mennyire fontos volt a Köztársaság tér emlékezetének fókuszba állítása az ellenforradalmi propagandában, az is alátámasztja, hogy a rendszerváltás után is az interjúszituációban az ellenforradalmi narratíva mellett érvelők mint legszörnyebb és borzalmasabb eseménysornak jelenítették meg a téren történeteket. Ma már Tulipán Éva alapos, értő kutatásaiból és kötetekben publikál eredményeiből — melyet Apor Péter is idéz — rekonstruálható, mi történt a Köztársaság téren, azonban az emlékezet működési mechanizmusait vizsgálva épp ezen eseménysor bír kiemelkedő jelenséggel, talán e területen volt a leghatásosabb a Fehér Könyvek propagandája. Bár már e kötetnek nem tárgya közvetlenül, de érdekes lenne a még élő, Tanácsköztársasággal egykoron foglalkozott történészekkel interjút készíteni arról, hogyan látják a mából emlékezetalkító szerepüket. A Munkásmozgalmi Pantheon kapcsán pedig vizsgálni azt, mit jelenthet a Köztársaság téri mártírok második generációs leszármazottainak az, hogy az ellenforradalmi narratívában hősi halottként ábrázolt felmenőik a rendszerváltás után olyan szereplőkké váltak, akiknek emlékezete már nem érdekes a nemzeti emlékezetpolitika számára.

Végezetül hangsúlyozva: úttörő munkát tart a kezében az olvasó. Remélem, követőkre talál ezen történetírói ábrázolásmód hazai történészközegünkben.

Tóth Eszter Zsófia

VERITAS ÉVKÖNYV 2014

Sorozatszerkesztő: Szakály Sándor. Szerkesztő: Ujváry Gábor
VERITAS Történetkutató Intézet – Magyar Napló, Budapest, 2015. 443 o.

A 2014 elején megalakult VERITAS Történetkutató Intézet három kutatócsoport keretében foglalkozik Magyarország 1867 és 1994 közötti történetével. Az alábbiakban ismertetendő Évkönyv az intézmény első megjelent kötete, amelyet az azóta elindult további sorozatai, a *VERITAS Könyvek* első három, illetve a *VERITAS Füzetek* első két kiadványa követett. Az Intézet publikációin túl konferenciáival és vitaestjeivel is bekapcsolódott a szakmai diskurzusba. Az Évkönyv tanulmányait többségében az egyes kutatócsoportok tagjai, illetve néhány vendégszerző (kutatóhelyeiket külön jelzem) írta. A kötetben való tájékozódást a tartalomjegyzék mellett névmutató segíti, a dolgozatokat pedig angol és német nyelvű rezümé zárja.

A tanulmányok sorát a dualizmus kori kutatócsoport, Kovács Kálmán Árpád dolgozatával indítja (13–50.). A szerző az állam-egyház viszony és a református felekezeti öntudat összefüggéseit vizsgálja, illetve felvázolja az öntudatjelző fogalomhasználat egyházi, közjogi és kultúrtörténeti hátterét. Problémafelvetését a 19. század református irányzatainak áttekintésével kezdi, majd görcső alá veszi a magyar központi állam és a református közegyház közötti interakciókat. Így elemezi a vizsgált időszak egyházügyi törvényeit, kitérve az egyházfinanszírozás kérdésének református egyházon belüli vitájára. A századfordulós református öntudat leírásához a szerző vizsgálja a reformátusok modern tudományokhoz való viszonyulását is, a fontosabb megnyilatkozások, viták alapján. A legfontosabb öntudatjelzőket pedig összegzőként tipizálja (45–46.). Végső következtetése szerint a 19. századi református öntudatnak, a transzcendencia mellett, egy olyan komoly tartalmékkal rendelkező evilági küldetésstudata volt, amellyel a nemzeti politika színterében továbbra is számolni kellett.

Schwarzwölder Ádám tanulmányában (51–79.) foglalkozik Széll Kálmán ifjúkorával, pénzügyminiszteri tevékenységével és a válságos 1878-as évvel, legrészletesebben azonban a pénzügyminiszterségéről való 1878. szeptemberi lemondását vizsgálja. Mivel a legfontosabb forráscsoport, a politikus személyes irathagyatéka 1945-ben megsemmisült, Schwarzwölder elsőként a kortárs munkákat elemzi, amelyek mind Széllre hivatkoznak, miszerint lemondása hátterében a hadvezetés Bosznia-Hercegovinán túli hódító törekvéseinek ellenzése állt. Mindazonáltal ezt a narratívát primér források alapján egyértelműen cáfolja, mivel a pénzügyminiszter korábban is kikelt a megszálláshoz szükséges összegek miatt. A szerző úgy látja, hogy a politikus a kétségtelesen kritikusan helyzetet ekkor még a valóságosnál is borúsabban látta. Elemzése szerint Széllnek hosszú távon mégis politikai tőkéje származott az 1878-as demonstratív lemondásából, ezért ragaszkodott a századforduló után kortársainak elmondott verziójához.

Ligeti Dávid az Osztrák–Magyar Monarchia I. világháborúban, a keleti fronton vívott harcainak első hat hetével foglalkozik (81–98.). A tanulmány kitér a Galiciában folytatott ún. határ-csatákra, fókuszában pedig az azokat lezáró, a Monarchia által 1914. augusztus 23-án az Orosz Birodalom ellen indított általános offenzíva tárgyalása áll, amelynek részletes áttekintése hiánypótló a magyar szakirodalomban. A Monarchia négy hadserege számára elrendelt 1914. szeptember 11-i általános visszavonulást — számba véve a veszteségeket és a közvetlen következményeket — a szerző az osztrák–magyar marne-i kudarcnak nevezi. A vereség okai között rámutat a Monarchia tüzéségének gyengeségére, a hadvezetés hiányosságaira, illetve a hadseregek az ipari fejlődést csak részben követő felkészültségére. Ligeti szerint már 1914 nyarán alapjaiban rendültek meg az 1867. évi status quo alapjai és felsejlett a Magyar Királyság 20. századi végzete is.

Anka László tanulmányában Apponyi Albert jászberényi kultuszának keletkezését és változásait elemzi (99–124.). Az országos kultusszal szemben eddig alig vizsgált lokális kultusz áttekintését a monarchiabeli gyökerektől kezdi. Az időszak csúcspontjának az 1906-os nagyszabású programot tekinti, amivel Apponyi képviselőségének 25. évfordulóját ünnepelték. Mindazonáltal megállapítja, hogy a kortársait megosztó pártvezér kultusza az 1910-es évekig nem volt olyan meghatározó, mint a Horthy-korban, hiszen kultuszépítői törekvései ellenére személye és politikája nem képviselt semmilyen nemzeti integrációs erőt. A szerző kiemeli, hogy Apponyit 1920 után már országos kultusz övezte, ezért jászberényi szerepléseit már az egész nemzet figyelemmel kísérte, példaként hozva az 1931-es ünnepséget. 1933-ban bekövetkezett halála után városi kultuszának elemei megváltoztak, tárgyi eszközökkel bővültek. Anka kitér a kultusz II. világháborút követő megszűnésére, illetve az 1990 utáni újjászületésére is.

A Horthy-kori kutatócsoport Révész Tamás tanulmányával (125–146.) kezdi bemutatkozását. A Tanácsköztársaság toborzó propagandájával foglalkozó hiánypótló munka egyrészt arra keresi a választ, hogy milyen célok elérése érdekében mozgósították a lakosságot és mennyire hatottak nemzeti érzéseikre, másrészt hogyan ábrázolták az ellenséget. Elemzésében a szerző megállapítja, hogy a Tanácsköztársaság elsősorban a világorradalom nevében szólította meg a katonákat, a honvédelmi retorikát pedig kimondottan a kevésbé megbízhatónak tartott csoportok (parasztság, székely alakulatok, katonatisztek) megszólítására használták. Azonban megjegyzi, hogy a nemzeti felszabadítás eszménye csak egy volt a marxista ideológiához és a világszabadság ügyéhez szorosan nem kapcsolódó tényezők közül. A második kérdést vizsgálva megállapítja, hogy az ellenséget a nemzetközi burzsoáziával azonosították, a röplapok többségére jellemző volt az idegengyűlölet, de az egyes népek ábrázolásában komoly különbségek mutatkoznak.

Hollósi Gábor a „*numerus clausus*” műgyetemi bevezetésének — a hiányos forrásadottságok okán — csupán első éveit vizsgálja (147–194.). A téma műgyetemi szempontból történő szisztematikus feldolgozása a szakirodalomban újdonságot jelent. A szerző igyekszik közelebb jutni a törvény által a beiratkozás feltételévé vált, de meg nem határozott „nemzethűség” tartalmi elemeihez, a Műgyetem hallgatói és tanárai ellen a Tanácsköztársaság alatti tevékenységükhöz kapcsolódó fegyelmi ügyek vizsgálatán keresztül. Az izraelita hallgatók műgyetemi arányát tekintélyes forrásanyag alapján készített precíz táblázatok segítségével vizsgálja. Hollósi a faji és nemzetiségi kvóta alapján elismeri a törvény antiszemita vonatkozásait, de annak vizsgálatát összetettebbnek tartja. Következtetése szerint a törvényt mind a négy elemére (felvételi keretszámok bevezetése, felvételre kerülők kiválasztása, nemzethűség követelménye, népfaj vagy nemzetiség országos arányszám) alapozva szükséges értékeln.

Orosz László a bánáti sváb gyökerű Fritz Valjavec tevékenységén és magyarországi kapcsolatrendszerén keresztül vizsgálja, miként állította a történész a tudományt a német érdekek szolgálatába (195–222.). Egyébiránt a szerző Valjavec életművének avatott szakértője, átdolgozott és kibővített doktori értekezése a közelmúltban jelent meg (*Tudomány és politika. Fritz Valjavec (1909–1960) a két világháború közötti magyar–német tudománypolitikai kapcsolatokban.* Bp. 2014.). Megállapítása szerint a Valjavec által képviselt „*völkisch*” történetírás és a „*Südostforschung*”, illetve a két világháború közötti magyar történettudomány irányvonala két egymással kibékíthetetlen történeti látásmód konfliktusa volt. Úgy látja, hogy Valjavec tudománypolitikai kontextusban szemlélte Magyarországot, így tevékenységét és kapcsolatrendszerét — a feléje irányuló olykor látványosan kifejezésre juttatott ellenszenv ellenére — sosem érzelmi irányították, a magyar történészekre sokkal inkább felhasználható eszközökként tekintett. Valjavec taktikáját különböző példákon keresztül elemzi, feldolgozva a történész németországi hagyatékát.

Murádin János Kristóf történész, a Sapientia Erdélyi Magyar Tudománygyetem adjunktusa az Erdélyi Párt (EP) 1940–1944 közötti történetét vizsgálja (223–253.). Tanulmányával a „kis magyar világ”, Észak-Erdély 1940–1944 közötti időszakának megértését kívánja elősegíteni. Foglalkozik az EP létrejöttével, szervezeti kiépítésével. A kormányok és az EP relációja kapcsán fontosnak tartja báró Bánffy Dániel képviselő földművelésügyi miniszterré való kinevezését, illetve a kormánypárttal 1942-ben megkötött stratégiai szövetséget. Parlamenti tevékenységüket az erdélyi párti felszólalások alapján vizsgálja, amelyekből kiderül, hogy számukra első helyen az észak-erdélyi gazdasági fejlesztések álltak, egészen a párt 1944-ben bekövetkezett felszámolásáig. Murádin zárásként az EP utóéletével foglalkozik, jelesen annak a néhány képviselőnek Szálasi Ferencsel való együttműködésével, akik miatt később az egész pártot „*fasiszta*” bélyeggel látták el.

Az 1945 utáni kutatócsoport tanulmányait annak vezetője Zinner Tibor nyitja meg (255–278.). Dolgozatában a holokauszt 70. évfordulója alkalmából saját családi archívumukból közöl leveleket. Bevezetőjében a szerző az olvasó elé tárja milyen nehéz volt számára rokonsága kálváriájának közzététele, amellyel célja nem más, mint az emlékeztetés. Tanulmányában a megjelent szakirodalom és egy nagypapja tollából származó levél segítségével pontosítja a Sátoraljaújhelyről elhurcolt zsidók létszámát, melyet körülbelül 12 és félezer személyre tesz. 1944 májusából 9 családi dokumentumot közöl keletkezésük sorrendjében, szöveghűen, illetve a szükséges jegyzetekkel ellátva. A leveleket Zinner munkaszolgálatban lévő édesapjának írta több rokon a sátoraljaújhelyi és a győri gettókból. A forrásközlés adalékokkal szolgál a különböző korosztályok gettóiban élt tagjainak mindennapjaihoz, a külvilággal való kapcsolattartásuk változásához és az elhurcolás menetrendjéhez.

Kiss Dávid a Szociáldemokrata Párt (SZDP) Rendező Gárdájának (RG) történetét (1945–1948) mutatja be (279–313.). A szerző elsőként azért a szociáldemokraták párthadseregével

foglalkozik, mert az mintául szolgált a Magyar Kommunista Párt (MKP) gárdájának megszervezése során. Továbbá kiemeli, hogy a kommunista hatalomátvétel egyik lényeges elemét alkotta az SZDP és az MKP gárdájának egyesülése. Részletes és adatgazdag tanulmányában Kiss foglalkozik az RG nemzetközi és hazai előzményeivel, a szervezet 1945 utáni kiépítésével és működésével. Kitér továbbá a gárda finanszírozására, funkcióira, illetve a tagok kiképzésére is. Elemzésében fontos tényezőnek tartja, hogy a pártvezetésnek közvetlenül alárendelt RG fölötti felügyeletet az MKP-val jó kapcsolatokat ápoló Szakasits Árpád és Marosán György látta el. Az RG „akcióira” nem tér ki részletesen, mivel azokkal egy későbbi tanulmányában foglalkozik majd.

Somorjai Ádám egyháztörténész, a vatikáni államtitkárság munkatársa történeti esszéjében az állami szuverenitás legitimálásának kérdéskörét tárgyalja vázlatosan Szent Istvántól egészen napjainkig (315–332.). Elemzését a nyugati keresztény államközösségbe való beilleszkedéssel indítja, amelynek keretét az utólagos reflexiók eredményeképp létrejött II. Szilveszter-i koronaküldés és a konstantini adományok összefüggései adják. Somorjai a koronaküldésnél fontosabbnak tartja, hogy a pápa koronázó főpapot adott, amellyel a magyar szuverenitás elengedhetetlen „kellékét” biztosította. Kitér továbbá Mindszenty József hercegprímás közjogi felfogására a Szent István-i hagyomány vizsgálatakor, illetve annak elemei közül újragondolásra javasolja a koronaküldés, a Magyarok Nagyasszonya-tisztelet és az apostoli királyság kérdésköreit. Záró gondolatai között felveti Magyarország múltbeli és jelenlegi nemzetközi elismertségének kérdését, javasolja a hagyományos történelemszemlélet korszerűsítését, új értelemmel való megtöltését.

Bank Barbara történész, a Nemzeti Emlékezet Bizottságának tagja igazi újdonsággal jelentkezik a recski internálótábor történetével kapcsolatban (333–347.). A nemrégiben a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárába (MNL OL) került dokumentumok alapján a szerző cáfolja a korábbi, visszaemlékezéseken nyugvó feltételezést, miszerint a tábort 1954-ben köztörvényes elítéltekkel bontatták el. Ezután a tábor további hasznosításáról különböző elképzelések voltak, 1955-ben egy javítási és bővítési munkálatokról szóló részletes tervezetet nyújtott be Garasin Rudolf bv. ezredes, azonban ez — további források hiányában — máig tisztázatlan okok miatt nem valósult meg. Ellenben az dokumentálható, hogy a tábort 1957-ben valóban lebontották. Bank következtetése szerint az 1955-ös tervezet megghiúsulásában szerepet játszhatott az 1956-os forradalom és szabadságharc, illetve a hadsereg leépítése is.

Tóth Eszter Zsófia a korabeli országos sajtóból is ismert Baradla barlangbaleset (1965) apropóján az 1960-as évek pannonhalmi diákéletét vizsgálja (349–363.). Tanulmányának egyik kérdése, hogy miként használta fel az állam a Pászthory Valter bencés paptanár vezette, három pannonhalmi diák halálával tragikus véget ért barlangbaleset ügyét az egyházellenes propagandában. Az elemzés forrásai közül kiemelendők a szerző életinterjúja a barlangászatokon részt vett egykori diákokkal és a feltárt állambiztonsági anyagok, köztük elsősorban „Pécsi László” fn. ügynök jelentései. A dolgozat végén fény derül „Pécsi László” kilétére is. Ezzel a szerzőnek nem a szenzációhajhász leleplezés a célja, hanem a diktatúra összetett működését kívánja megvilágítani, amelynek véleménye szerint jó példáját adja az a tény, hogy a tragikusan végződő barlangtúrát vezető tanár maga is az állambiztonság beszervezett ügynöke volt. Tóth tanulmánya végén említést tesz a Pászthory Walterrel készült életinterjúról (358.), melyet nem vont be elemzésébe. Ennek okáról nem ír, ezzel egy kis hiányérzetet hagyva az olvasóban.

Rácz János az 1956 utáni angolszász sajtó tükrében vizsgálja Kádár János nyugati megítélését (365–388.). A tanulmány három tematikai egységben elemzi a gazdag külföldi (amerikai, kanadai, brit) sajtóforrásokat, amelyeknek feltárása külön kiemelendő. Rácz elsőként a Nagy Imre-perrel kapcsolatos újságcikkeket vizsgálja. Elemzésének egyik legfontosabb megállapítása, hogy az angolszász sajtóban Kádár felelőssége a Nagy Imre-per tekintetében minimalizálódott, ugyanis a meghozott ítéleteket a cikkírók — az Egyesült Államok érdekeivel megegyezően — kizárólag a Szovjetunió felelősségének tekintették. Ezzel az MSZMP vezetősége is tisztában volt — tudjuk meg a szerző kutatásaiból —, így a Kádár-rendszer a nyugati sajtóban kialakult képet maga előnyére fordítva fel tudta használni, elhárítva a felelősséget. Tanulmánya második részében az első titkár külföldi sajtónak adott interjút és a róla szóló cikkeket veszi górcső alá, végül pedig Kádár angol nyelvű nekrológiáit vizsgálja. A cikkek többsége — ritka kivételektől eltekintve — pozitív színben tüntették fel az első titkárt.

Az Évkönyv utolsó két tanulmánya az 1990 utáni magyar külpolitika történetét tárgyalja, amelynek kutatása az utóbbi években kezdődött meg. Sáringer János az 1990–1993 közötti magyar diplomácia keleti és nyugati politikájának állomásait tekinti át, megvizsgálva annak prioritásait, így az euroatlanti integrációt, az európai regionális együttműködések, a jószomszédi vi-

szonyt és a határokon túli magyarság helyzetét, illetve az ország NATO-tagságának kérdését (389–412.). Témáját elsősorban magyar szempontból elemzi az MNL OL és a Semmelweis Orvostörténeti Levéltára őrizetében lévő dokumentumok alapján, továbbá néhány visszaemlékezést is felhasznál. A szuverenitás helyreállítására, illetve az ország biztonsága érdekében a főként bilaterális kapcsolatok kiépítésére törekvő antalli külpolitikát az események és az elért jelentős eredmények tükrében aktívnak és dinamikusnak értékeli. Itt kiemelendő, hogy Sáringer eddig már több hiánypótló forráskötetet is publikált a témában (Iratok a magyar Külügyminisztérium történetéhez, 1985–1993. I–II. Bp. 2014–2015., Iratok az Antall-kormány külpolitikájához és diplomáciájához I. (Veritas könyvek 3.) Bp. 2015.). A további kutatások során érdemes lenne a levéltári anyagokon kívül szisztematikusan összegyűjteni és feldolgozni a korszak még élő diplomatáinak visszaemlékezéseit és esetleges releváns hagyatékait.

A kötetet záró tanulmányban Garadnai Zoltán történész, az MNL OL munkatársa a magyar–francia kapcsolatok szempontjából vizsgálja az 1990–1994 közötti időszakot (413–431.). Elemzésének keretét a Mitterand-i keleti politika adja. A dolgozat széles forrásbázisra épül, Garadnai az MNL OL-ban őrzött iratokon kívül több alkalommal kutatta a francia Külügyminisztérium Levéltárának vonatkozó anyagait is. Megállapítása szerint a magyar–francia kétoldalú kapcsolatok 1990-től lényeges változáson mentek keresztül, amelynek eredményeként 1992-ben mindkét fél ratifikálta az entente szerződést, új korszakot nyitva a magyar–francia kapcsolatok történetében. Úgy véli, hogy a magyar kormány a francia kapcsolatot az európai és nemzetközi politikába történő integráció egyik legfontosabb útjának tartotta. Mindezt Franciaország nyíltan és egyértelműen támogatta, mindazonáltal az együttműködés — a szerző elemzése alapján — a francia fél számára leginkább a gazdaság és a kultúra területén volt fontos.

A VERITAS Intézet első évkönyve több hiánypótló munkával, új kérdésfeltevésekkel és eredményekkel, illetve további tervezett kutatási irányok megjelölésével jelentkezett. A kötet olvasását jó szívvel ajánlom elsősorban a 19–20. század történész kutatóinak, de a szélesebb érdeklődő közönségnek is.

Erdős Kristóf

Jobst Ágnes

A STASI MŰKÖDÉSE MAGYARORSZÁGON

A keletnémet és a magyar állambiztonság kapcsolata 1955–1989

Jaffa, Budapest, 2015. 256 o.

Az NDK és Magyarország közötti kapcsolatok történetének szerencsére már van irodalma. Ezen belül is különös jelentősége van azoknak az írásoknak, amelyek a két ország állambiztonságának kapcsolataival foglalkoznak. Ezeknek megszületésében döntő szerepe volt annak, hogy az NDK állambiztonsági iratai 1991 óta kutathatóak és a vonatkozó német intézmény, a volt NDK Állambiztonsági Dokumentumainak Szövetségi Megbízottja (Bundesbeauftragte für die Unterlagen der Staatssicherheit der ehemaligen DDR, rövidebb nevén és a továbbiakban BStU) kutatási gyakorlata sokáig egész kelet-Európában példaértékűnek számított. Monika Tanzscher, Dunai Andrea, Dalos György és Schlachta Krisztina a Stasi és a III. Főcsoportfőnökség kapcsolatrendszerének különböző részaspektusaival már foglalkozott.

Jobst Ágnes arra vállalkozott, hogy a két ország állambiztonságának kapcsolatát tárja fel. Kötetének címe arra enged következtetni, hogy elsősorban azok a kérdések érdekelték, amelyek a témán belül Magyarország területére vonatkoztathatóak. A monográfia döntően a határátlépés és határőrizet kérdéseire fókuszál. A függelék nélkül 284 oldalas kötetből 34 oldal Európa kettéválasztásáról, 99 oldal „Menni vagy maradni?” címmel a határátlépésről, 30 oldal a magyar nyitás politikájáról, 77 oldal pedig a keletnémet és magyar határnyitásról szól. Az állambiztonsági együttműködések más területeit ezzel szemben csak 35 oldal tárgyalja. Ezek az arányok érdekeltek, hogy a kötet az állambiztonsági kapcsolatok feldolgozása szempontjából még nem az utolsó szó.

Jobst elsősorban a BStU illetve kisebb mértékben a Magyar Országos Levéltár és az Állambiztonsági Szolgálatok történelmi levéltára dokumentumait használta kutatása során. Kötetének előszava szerint elsősorban a nemzetközi osztályok levélváltásait tartalmazó gyűjtődossziékat, az együttműködési szerződéseket és reszortmegállapodásokat, a rövid és középlejáratú munkaterve-

ket, valamint a szervezetekre vonatkozó parancsok és végrehajtási utasítások tartoztak vizsgálatának fókuszába.

Az NDK mint végig posztsztálinista politikai képződmény és a „Kádárizmus” különböző árnyalataiban folyamatosan változó magyar szocializmus együttműködése a különbözőségek okán sem volt egyszerű. Ennek néha humorosnak tekinthető mozzanataira Jobst is utal, például akkor, amikor Erich Mielke állambiztonsági miniszter számára még az 1957-es MSZMP állásfoglalások is túlságosan „jobbaldalinak” tűntek, olyannyira, hogy felmerült az 1956-os forradalomról szóló propagandabrosúra, az NDK-ban németül is kiadott ún. „Fehér könyv” betiltása is, amitől végül csak azért tekintettek el, mert attól tartottak, hogy ezzel még nagyobb botrányt okoznak.

A két ország különbségeire és hasonlóságaira példa, hogy az NDK-ban az állambiztonság végig külön minisztériumi rangot viselt, azaz megfeleltethető az ÁVH 1950 és 1953 közötti állapotának. Vezetési szempontból tehát az NDK állambiztonsága az érett sztálinizmus állapotát konzerválta, szemben a magyar helyzettel, ahol az állambiztonság többszörösen és biztosan a párt illetve azon belül a belügyminisztérium alárendeltségében működött.

A kötet tárgyalja a berlini magyar rezidentúra létrehozását, de a hírszerzési és kémelhárítási együttműködést csak nagy vonalakban ismerteti. Az együttműködési részterületek közül csak a bilaterális jellegű és a turizmussal kapcsolatos kérdéskör lesz részletesebben bemutatva. A többi ilyen terület (terrorelhárítás, egyházi elhárítás, ipari-technológiai hírszerzés, és az NSZK elleni hírszerzési és kémelhárítási ügyek) feltárása nyilván a jövő kutatásainak feladata. Hozzá kell tennünk, hogy a kérdéskör kutathatóságának alapfeltételét jelentő operatív anyagokhoz történő hozzáférés a BStU-ban is rendkívül nehéz.

Jobst erőssége a szervezettörténeti megközelítés és az állambiztonsági együttműködés jogi hátterének vizsgálata. Munkájának újszerűsége a Stasi magyarországi operatív csoportjának részletes vizsgálatából áll. Ez a német szakirodalomban is szinte teljesen feltáratlan terület, Magyarországon pedig csak Dunai Andrea foglalkozott vele A Stasi a Balatonnál című 2009-es tanulmányában. Jobst a témát kiterjeszti a létrehozás körülményeire, az átszervezésekre, a felettes szerv változásaira is. Emellett részletesen bemutatja a tiltott határátlépésen ért NDK állampolgárok elleni eljárások menetét. Mindezt az eljárásokban részt vevő Stasi munkatársak személyi anyagainak feldolgozása egészítette ki. Ezekből fontos mentalitástörténeti különbségek is rögzíthetők.

A könyvből részletes adatokat tudhatunk meg a Magyarországon foglalkoztatott Stasi-ügynökök számáról. Ez különösen érdekes, hiszen egy teljesen aránytalan viszonyról van szó: 1973-ban például nem kevesebb mint 141 (!) Stasi-ügynök dolgozott szezonálisan Magyarországon, míg a magyar állambiztonság vélhetően egyetlen egy hálózati személyt sem foglalkoztatott az NDK-ban azért hogy ott magyar turistákat ellenőrizzen. Olvasóként azonban örültem volna több részletnek. Jobst például csak röviden említi, hogy a Stasi az 1980-as években még arra is fordított energiát, hogy vezető magyar értelmiségiek kultúrpolitikai álláspontjáról információkat szerezzen. Egyik ügynöküket egy rostocki kiadó munkatársának adták ki, de az illető a magyar állambiztonság előtt dekonspirálódott és ebből kínos incidens keletkezett, amit az MSZMP KB szintjén tudtak csak kezelni. Érdekes lett volna ennek kapcsán megtudni a lebukás pontos részleteit, azt hogy az érintett pontosan milyen értelmiségiekhez is járt és azoknak miről mi is volt a viszonya? Az sem lett volna érdektelen, hogy az MSZMP felső vezetése hogyan kezelte egy „baráti szocialista” ország beavatkozását. Hogyan és mennyiben fogalmaztak meg kritikát az NDK-val szemben, ami esetleg túlmutatott a konkrét ügyön.

A határzár, határnyitás és határsértés kérdésköre teljesen más okokból, mint az 1980-as években, ma is aktuális. Jobst monográfiájának utolsó fejezetében az egyre inkább eszkalálódó NDK-menekültügyet járja körül. Ez szervesen összefüggött a magyar nyitás politikájával, ami az NDK-ban sem maradt észrevétlen, és amit a szerző szintén külön fejezetben ismertet. A magyar-NDK együttműködés lényegét Jobst az idegenforgalom állambiztonsági ellenőrzésében, pontosabban a tiltott határátlépések megakadályozásában látta. Emiatt a magyar-NDK viszony végig aszimmetrikus maradt: magyar turisták ugyanis egyáltalán nem szorultak rá arra, hogy az NDK-n keresztül próbáljanak nyugatra távozni – ennek semmi értelme sem lett volna hiszen ez lett volna az összes választható opció közül a leginkább kockázatos. Ezzel szemben az NDK polgárai számára a magyar határzárnál könnyebben áttörhető „vasfüggöny” Európában nem is volt elérhető.

Az aszimmetrikus viszony miatt a magyar hatóságokra egyre nagyobb teher nehezedett. Nem véletlen, hogy a magyar politikai vezetés idegenkedése az NDK politikusaival szemben eb-

ben az időszakban jelentősen megnőtt. Sőt azt is kimondhatjuk, hogy az 1980-as évek második felére a két rendszer már annyira eltávolodott egymástól, hogy az kölcsönös bizalmatlansághoz vezetett. Egy idő után az MSZMP politikusai már nem tekintették igazi feladatuknak a szocialista testvériség jegyében az NDK állampolgárok fegyelmzését. Ebből következtek azok a politikai döntések, amelyek 1989-ben geopolitikai jelentőségűnek bizonyultak és egy antagonisztikus szembenállás végéhez is vezettek.

Ungváry Krisztián

A MAGYAR KÜLPOLITIKA KRONOLÓGIÁJA 1990 – 2010

Összeállította: Nagy Miklós

Nemzeti Közszolgálati és Tankönyv Kiadó, Budapest, 2015. 552 o.

Vaskos kötet. Alapos munka. Segédkönyv. Hasznos.

Röviden talán e négy rövid mondat — vagy inkább hat szóval — lehet és kell minősíteni a Külgazdasági és Külügyminisztérium Bátor Bánffy Miklós Könyvtára munkatársának, az Eötvös József Kollégium — akkor még így írták a ma már ismét Eötvös József Collegium nevét – egykori diákjának, Nagy Miklósnak a munkáját. A szerző — ahogy illik — magát összeállítónak nevezi, hiszen nem tett ő mást, mint átolvasott sok száz nyomtatott és elektronikus oldalt — magyarul, németül, franciául és angolul —. Böngészett napi és hetilapokat, kézbe vett MTI kiadványokat, a Külügyminisztérium belső híreit tartalmazó összeállításokat és a Magyar Külpolitikai Évkönyv 1990 és 2010 között megjelent példányait.

Amint ezek tanulmányozásával, cédulázásával végzett már csak egy kevés szerkesztői munka szükséges ahhoz, hogy elkészüljön a kötet, amely fontos kiegészítője lesz — vagy már az is — a magyar Külügyminisztérium — az utóbbi években Külgazdasági és Külügyminisztérium — a magyar külpolitika forrásait, a Külügyminisztérium szervezetét és a magyar külpolitika kapcsolatait bemutató/bemutatni szándékozó köteteknek.

Nagy Miklós úgy véli, hogy könyve e kiegészítő feladatok mellett önállóan is meg kell, hogy állja a helyét a külpolitikával foglalkozó különböző kiadványok sorában. Ezen elvárása úgy vélem helytálló. Ha valaki ugyanis a kötet által megadott időhatárok között fontos, a magyar külpolitikával kapcsolatos fontos eseményekre próbál rövid, de mégis informatív adatokhoz jutni az kezébe veheti a kötetet, amely kivitelre is szépnek, izlésesnek mondható.

S hogy megtalálható-e abban minden érdeklődésre számot tartó esemény? A legfontosabbak biztosan, de előfordulhat, hogy egy-egy jelentéktelenebbnek tűnő dolog nem. Ez nyilván az összeállító erejének és a terjedelem adta lehetőségeknek a függvénye. Természetesen ez a megállapítás inkább feltételezés, mint tényszerűen bizonyítható állítás, mert ahhoz tudnia kellene a kötetet a kezébe vevő olvasónak, érdeklődőnek, hogy mi az az esemény amire „rákeres”. Ez az a pont ahol a recenzens kicsit elbizonytalanodik, nevezetesen azért, mert úgy véli, hogy a könyvben található Index — ami személyekre teszi lehetővé a visszakeresést — talán kicsit kevés. Fontos lett volna a földrajzi névmutató, országok és települések megadásával. Mert Washingtonban, Moszkvában, Tokióban, Berlinben, Brüsszelben — és a sort folytathatnám — sok minden történt a kötetben megjelenő huszonegy esztendő alatt, ami magyar vonatkozásban is sorsfordító, sorsdöntő volt. Gondoljunk csak Magyarországon NATO-hoz történő csatlakozásával kapcsolatos tárgyalásokra, az Európai Unióba történő felvételünkhöz vezető útra, de akár a Varsói Szerződésből történő kilépésre — pontosabban annak megszűntére —, egy-egy miniszterelnöki, külügyminiszteri látogatásra.

Az olvasó természetesen minden esetben telhetetlen és szeretné, ha ismereteit egy könyv állandó forgatásával is kellően megalapozhatná, ezért úgy véli — így a kötet ismertetésére vállalkozó is —, hogy milyen nagy segítséget jelentene számára, ha az Indexben szereplő személyekre vonatkozóan rövid életrajzi adatokkal is találkozhatna. Ha a kötet a magyar Külügyminisztérium szervezeti felépítését, annak változásait is közreadná (adta volna).

Erre természetesen lehet azt mondani, hogy akkor ne egy kronológiát, hanem egy annál sokkal terjedelmesebb, tartalmasabb, a lexikonokkal vetélkedő kiadványt kellett volna összeállítania Nagy Miklósnak, aki úgy vélem arra is alkalmas lett volna, csak legfeljebb a kötet megjelenésére még néhány esztendőt várhattunk volna. Ezért ezek a felvetések maradnak olvasói/használati vágyak, amelyek azért talán valamikor teljesülhetnek. Egyébként a Külügyminisztérium

forrásait, szervezeti változásait, a magyar külpolitika alapvető dokumentumait valóban másik kötetek adták/adják közre s azoknak köszönhetően számos, itt megfogalmazott „igény” kielégítést nyer. Igaz ahhoz a könyvespolcra több, ehhez a munkához hasonló terjedelmes kiadványt kell elhelyezni, mert az ilyen munkákat — magam legalábbis — inkább veszek a kezembe, mint különböző elektronikus adathordozókon, képernyő előtt ülve „böngésem” azokat. Azt tudom ajánlani mindazoknak, akik hívei a jó segédkönyveknek ne kerüljék el A magyar külpolitikai kronológiája 1990 – 2010 című kötetet. Érdemes lapozgatni, olvasgatni! Nagy Miklós jó munkát végzett és ügyesen „csempészett be” a kronológiába esetenként olyan eseményeket/történeteket, amelyek csak részben voltak összefüggésben a magyar külpolitikával, de azokra is oda kellett figyelni, hiszen nem egy esetben egy-egy velünk szomszédos országban történetekről volt szó. A szomszédok pedig mindig is fontosak, főleg ha olyanok, akikkel volt és van miről közösen elgondolkoznunk, múltunkat, jelenünket és jövőnket illetően.

Szakály Sándor

KEMENESALJAI ÉLETRAJZI LEXIKON

Szerk. Németh Tibor

Kemenesaljai Regionális Ifjúsági Szervezet, 2014. 222 o.

Valljuk meg, hogy napjaink mindent maga alá temető globális információ áradatában egyre nehezebb felmutatni a múlt megtartó erőit, amelyek egy-egy táj — aktuális fogalommal kistérség — arculatát évszázadokon át jellemezték. Annál is inkább, mert a folyamat már hosszú ideje tart és a modern világ lépésről-lépésre szorítja háttérbe a vidék-megtartás erőit, a falusi értelmiséget: a papot, a tanítót, az orvost, a népművelőt, de még a mezőgazdászot is. Ennek egyik mellékes hatásként eltűnik a biográfiákból a falu, mint születési hely, ami még akkor is oda kötötte az embert a helyhez, ha egész élete távoli színtereken zajlott. Ezért is érdemel különös figyelmet, ha napjaink kiadványözönében felbuknak egy-egy összeállítás, ami megkísérli, hogy a múlt szellemi hozadékából merítve adjon hátteret a jelennek. Szerencsére ilyenre mindig van példa.

A vasi Kemenesalja, Celldömölk és környéke évszázadokon át — Pápa, Sopron és Szombathely árnyékában is — a magyar közélet, a kultúra, a római katolikus és az evangélikus egyház számos jeles munkásának szülőföldje, munkahelye volt, miközben jól felkészült szakemberek sorát állította a helyi intézmények élére is. Tudósok, kitűnő tanárok, újságírók, orvosok, művészek, közéleti emberek: országgyűlési képviselők, főispánok, polgármesterek születtek és éltek itt. Közülük a távoli múltba visszanyúlva 180 személy életrajzát kutatták föl a celldömölki Kresznerics Ferenc Városi Könyvtárban Németh Tibor vezetésével alakult munkaközösség tagjai.

Színes gyűjtemény állt össze, melyben a meghatározó az egész tevékenységükkel a tájhoz kötődők sora: a Berzsenyiek, Dániel a költő, Lénárd 48-as honvédezredes, a celli Géfin család tagjai, a csöngői Horváth Elek ügyvéd, a Dunántúli Történetkedvelők Társaságának egyik szervezője, Marácz Lajos celli orvos, kórházigazgató, Mesterházy Sándor kemenesmihályfai evangélikus lelkész, Nagy István tanár, festőművész, Kresznerics Ferenc alsósági plébános, tudós nyelvész, Tóke János Kossuth díjas kemenesszentmártoni tsz-elnök, Tarrósy Imre celli sportvezető, Fehér Ernő községi jegyző, az 1956-os forradalom mártírja és mások, A szerkesztőt nem vezette politikai mérlegelés. Tudta, hogy a kötetben helye van a vidékhez sok szállal kötődött Mód Aladár egyetemi tanárnak, Kiss Péter, Nagy Józsefné, Gosztonyi János kommunista, Kiss Adolf és Révész Mihály szociáldemokrata politikusoknak.

Természetesen egy teljességre törekvő életrajzi gyűjtemény esetében lehetnek a gyűjtés, a válogatás kritériumait illető kérdőjelek is. Ilyen kérdések itt is felvetődnek. Azt aligha vonhatja bárki is kétségbe, hogy a Kemenesalja számos templomát képeivel díszítő mesternek, Dorffmeister Istvánnak, a Csöngét otthonának valló Weöres Sándornak, helye van a kötetbe. Petőfi ostffyasszonyfai, Kodály csöngői, Kisfaludy Károly vönöcki és csöngői látogatásai, nem szólván Eötvös Loránd sághegyí méréséről, Hadnagy Gábor festőművész vagy Döbrentei Gábor rövid kemenesaljai gyermekevei már inkább a tágabban értelmezett helyhez kötés keretébe tartozik.

A szép kivitelű, fényképekkel illusztrált, minden életrajzot bibliográfiával kíséző, helynév és foglalkozási mutatóval ellátott kötet újabb elismerésre méltó fontos dokumentuma a vasi táj történetének.

Gecsényi Lajos

